

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών
Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

Διπλωματική Εργασία

Η Έξωση του Όθωνα

Αθανάσιος Ζυμπερδίκας

Επιβλέπων καθηγητής:

Χρήστος Χρηστίδης

Θεσσαλονίκη 26 / 06 / 26

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Στον πατέρα και στήριγμά μου Φώτη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	Σελ.6
Abstract.....	Σελ.7
Εισαγωγή.....	Σελ.8

Κεφάλαιο Πρώτο: Ιστορικό περίγραμμα της βασιλείας του Όθωνα (1833-1853)

1. Η εγκαθίδρυση της μοναρχίας: άφιξη του Όθωνα (1833) και Βαυαρική Αντιβασιλεία.....	Σελ.10
2. Τα πρώτα πολιτικά προβλήματα: δυσαρέσκεια παλαιών αγωνιστών και συγκεντρωτισμός του κράτους.....	Σελ.12
3. Η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843: επιβολή Συντάγματος και δημιουργία κομμάτων.....	Σελ.14

Κεφάλαιο Δεύτερο: Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η κρίση του οθωνικού καθεστώτος

1. Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η ελληνική εξωτερική πολιτική.....	Σελ.16
2. Η αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων.....	Σελ.18
3. Η κατοχή του Πειραιά (1854-1857) και οι συνέπειές της.....	Σελ.17
3.1. Τα αίτια της επέμβασης και η επιβολή της κατοχής.....	Σελ.19
3.2. Η επιδημία χολέρας και η κοινωνική κρίση.....	Σελ.20
3.3. Η αποχώρηση των αγγλογαλλικών στρατευμάτων και οι συνέπειες της κατοχής για το οθωνικό καθεστώς.....	Σελ.22

Κεφάλαιο Τρίτο: Η διαμόρφωση του αντιοθωνικού κινήματος (1856-1861)

1. Πολιτική κρίση: κυβερνητική αστάθεια και συγκρούσεις με πολιτικούς.....	Σελ.23
2. Τα «Σκιαδικά» (1859): φοιτητική διαμαρτυρία και πολιτική ριζοσπαστικοποίηση.....	Σελ.25
3. Κοινωνική δυσαρέσκεια: Οικονομικά προβλήματα και αντιδράσεις αξιωματικών.....	Σελ.28

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η κορύφωση του αντιοθωνικού κινήματος και η έξωση του Όθωνα από την Ελλάδα

1. Η Ναυπλιακή επανάσταση.....	Σελ.31
2. Η γενίκευση του αντιοθωνικού κινήματος.....	Σελ.33
3. Η πτώση του Όθωνα.....	Σελ.36
3.1. Η έξωση του Όθωνα μέσα από τα τεκμήρια της εποχής.....	Σελ.39
4. Γενική αποτίμηση της έξωσης.....	Σελ.41
 Συμπεράσματα.....	Σελ.45
Βιβλιογραφία.....	Σελ.48

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει τις ιστορικές συνθήκες, τις εσωτερικές πολιτικές κρίσεις και τις διεθνείς παραμέτρους που οδήγησαν στη σταδιακή φθορά και την τελική πτώση του οθωνικού καθεστώτος στην Ελλάδα (1833–1862). Η ανάλυση ξεκινά με μια σύντομη αναφορά στην άφιξη των βασιλέων Όθωνα και Αμαλίας και ακολουθεί η παρουσίαση της περιόδου της απόλυτης μοναρχίας και της Βαυαρικής Αντιβασιλείας, μέσα από την οποία αναδεικνύονται οι πρώτες εστίες δυσαρέσκειας που οδήγησαν στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και την καθιέρωση του Συντάγματος. Στη συνέχεια, εξετάζεται ο καταλυτικός ρόλος του Κριμαϊκού Πολέμου (1853–1856), καθώς η αλυτρωτική πολιτική του στέμματος προκάλεσε την αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά και μια καταστροφική επιδημία χολέρας, πλήττοντας ανεπανόρθωτα το κύρος του Όθωνα. Ακολουθούν τα γεγονότα της περιόδου 1856–1861, η κυβερνητική αστάθεια και η οικονομική δυσπραγία πυροδότησαν τη γέννηση ενός νέου, ριζοσπαστικού αντιοθωνικού κινήματος με πρωταγωνιστές τη φοιτητική νεολαία (γεγονότα όπως τα «Σκιαδικά») και τις τάξεις των στρατιωτικών. Τέλος, περιγράφεται η κορύφωση της κρίσης κατά το 1862 με τη Ναυπλιακή Επανάσταση του Φεβρουαρίου και τις εξεγέρσεις του Οκτωβρίου, οι οποίες κατέληξαν στην έκδοση του «Ψηφίσματος του Έθνους», την έξωση της Όθωνα και γενικά της βαυαρικής δυναστείας και τη μετάβαση της χώρας σε μια νέα μορφή πολιτικής διακυβέρνησης, τη βασιλευομένη δημοκρατία.

Λέξεις – κλειδιά: Όθων, αντιοθωνικό κίνημα, Επανάσταση του Συντάγματος, Μεγάλη Ιδέα, αγγλογαλλική κατοχή, Σκιαδικά, Ναυπλιακή Επανάσταση, Ψήφισμα του Έθνους, έξωση

ABSTRACT

This thesis examines the historical conditions, internal political crises, and international factors that led to the gradual decline and ultimate fall of the Othonian regime in Greece (1833–1862). The analysis begins with a brief reference to the arrival of King Otto and Queen Amalia, followed by a presentation of the period of absolute monarchy and the Bavarian Regency, highlighting the initial sources of discontent that culminated in the Revolution of September 3rd, 1843, and the establishment of the Constitution. Next, the catalyst role of the Crimean War (1853–1856) is examined, during which the crown's irredentist policy triggered the Anglo-French occupation of Piraeus and a devastating cholera epidemic, dealing an irreparable blow to Otto's prestige. This is followed by the events of the 1856–1861 period, where government instability and economic hardship sparked the birth of a new, radical anti-Othonian movement spearheaded by university youth (events such as the "Skiadika") and the ranks of the military. Finally, the thesis describes the climax of the crisis in 1862 with the Nafplio Revolution in February and the October uprisings, which resulted in the issuance of the "Resolution of the Nation", the expulsion of Otto and the Bavarian dynasty as a whole, and the country's transition to a new form of political governance, the crowned republic.

Keywords: King Otto, anti-Othonian movement, Constitutional Revolution, Megali Idea (Great Idea), Anglo-French occupation, Skiadika, Nafplio Revolution, Resolution of the Nation, expulsion

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους μετά την Επανάσταση του 1821 συνδέθηκε άρρηκτα με την αναζήτηση πολιτικής σταθερότητας και τη διεθνή θεσμική θωράκιση της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό, η παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων υπήρξε καθοριστική, οδηγώντας στην εγκαθίδρυση της μοναρχίας και την άφιξη του νεαρού Βαυαρού πρίγκιπα Όθωνα το 1833. Η επιλογή αυτή, αν και έγινε αρχικά δεκτή με ενθουσιασμό από ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού που προσδοκούσε το τέλος των εμφύλιων σπαραγμών, έφερε στην επιφάνεια βαθιές δομικές αντιφάσεις. Το νέο πολίτευμα δεν αποτέλεσε προϊόν εσωτερικής κοινωνικής διεργασίας, αλλά μια εξωτερική επιβολή που επιχείρησε να μεταφέρει αυτούσιους βαυαρικούς διοικητικούς μηχανισμούς σε μια κοινωνία με ισχυρές τοπικές παραδόσεις.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναλύσει την ιστορική πορεία του οθωνικού καθεστώτος, εστιάζοντας στις εσωτερικές και εξωτερικές παραμέτρους που οδήγησαν στη σταδιακή φθορά, την κρίση νομιμοποίησης και, τελικά, την οριστική ανατροπή του. Η μελέτη διαρθρώνεται σε τέσσερα διακριτά αλλά αλληλένδετα κεφάλαια, τα οποία παρακολουθούν τη μετάβαση από την απόλυτη μοναρχία στην κορύφωση του αντιοθωνικού κινήματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται το ιστορικό περίγραμμα της περιόδου 1833–1853, με έμφαση στο συγκεντρωτικό έργο της Βαυαρικής Αντιβασιλείας και τα πρώτα πολιτικά προβλήματα που προέκυψαν από τον παραμερισμό των Ελλήνων αγωνιστών. Η συσσωρευμένη κοινωνική και πολιτική δυσανεμία οδήγησε στο πρώτο μεγάλο ορόσημο αμφισβήτησης, την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, η οποία επέβαλε την παραχώρηση Συντάγματος και σηματοδότησε τη γέννηση των πρώτων πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853–1856) και τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική εξωτερική πολιτική, εμφορούμενη από τις αλυτρωτικές βλέψεις της Μεγάλης Ιδέας, συγκρούστηκε με τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά (1854–1857) και στη συνεπακόλουθη επιδημία χολέρας, γεγονότα που προκάλεσαν βαθιά κοινωνική κρίση και κατέφεραν ανεπανόρθωτο πλήγμα στο κύρος του μονάρχη.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η διαμόρφωση του αντιοθωνικού κινήματος κατά την περίοδο 1856–1861. Μέσα από συνθήκες έντονης κυβερνητικής αστάθειας, οικονομικής δυσπραγίας και αναδυόμενου πολιτικού ριζοσπαστισμού, εξετάζονται γεγονότα με ισχυρό συμβολικό χαρακτήρα, όπως τα «Σκιαδικά» του 1859, τα οποία ανέδειξαν τη νεολαία και τους φοιτητές σε πρωταγωνιστές της αντιπολίτευσης, καθώς και η αυξανόμενη δυσαρέσκεια στις τάξεις των Ελλήνων αξιωματούχων.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κορύφωση της πολιτικής κρίσης το 1862. Η ανάλυση επικεντρώνεται στη Ναυπλιακή Επανάσταση του Φεβρουαρίου, η οποία, παρά τη στρατιωτική της αποτυχία, λειτούργησε ως καταλύτης για τη γενίκευση των εξεγέρσεων στην επικράτεια. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη μελέτη των γεγονότων του Οκτωβρίου του 1862, που οδήγησαν στην έκδοση του «Ψηφίσματος του Έθνους», την έξωση του Όθωνα και της Αμαλίας, καθώς και την αποτίμηση της πτώσης του καθεστώτος μέσα από τα τεκμήρια και τις πηγές της εποχής.

Μέσα από αυτή την ιστορική αναδρομή, η εργασία φιλοδοξεί να αναδείξει πώς οι δομικές αδυναμίες του πολιτικού συστήματος, η αδυναμία του στέμματος να συμβαδίσει με τις επιταγές του συνταγματισμού και η σύμπραξη κοινωνικών και στρατιωτικών δυνάμεων οδήγησαν νομοτελειακά στο τέλος της πρώτης δυναστείας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Κεφάλαιο Πρώτο: Ιστορικό περίγραμμα της βασιλείας του Όθωνα (1833-1853)

1. Η εγκαθίδρυση της μοναρχίας: άφιξη του Όθωνα (1833) και Βαυαρική Αντιβασιλεία

Η εγκαθίδρυση της μοναρχίας στην Ελλάδα συνδέεται άμεσα με τη διαμόρφωση του νέου ελληνικού κράτους μετά το τέλος της Επανάστασης του 1821 και την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830) αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία της Ελλάδας, ενώ με τη Συνθήκη του 1832 αποφασίστηκε η εγκαθίδρυση κληρονομικής μοναρχίας υπό τον Όθωνα, δευτερότοκο γιο του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α΄ της Βαυαρίας. Η επιλογή του αντανακλούσε τη βούληση των Μεγάλων Δυνάμεων να εγκαθιδρύσουν ένα πολιτικό σύστημα ελεγχόμενο και σταθερό, μακριά από τις εμφύλιες συγκρούσεις που είχαν προηγηθεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης (Κλάψης, 2020, σ. 19-20).

Τον Ιανουάριο του 1833 ο Όθων αποβιβάστηκε στο Ναύπλιο, το οποίο αποτελούσε τότε την πρωτεύουσα του νεοσύστατου κράτους. Η άφιξή του έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από σημαντικό μέρος του πληθυσμού, καθώς συνδεόταν με την προσδοκία πολιτικής σταθερότητας και διεθνούς αναγνώρισης. Ο Ελβετός φιλέλληνας τραπεζίτης Ζαν Γκαμπριέλ Εϋνάρντ με επιστολή του προς τον Όθωνα τον προειδοποιεί για τις ευθύνες που τον περιμένουν: «Η αποστολή Σας θα είναι οδυνηρά, Μεγαλειότατε, το ομολογώ· αλλά και εκ τούτου ενδοξότερα δι' ένα νέον μονάρχη» (Μαρκεζίνης, 1966, σ. 374). Αλλά και ο ίδιος ο νεαρός βασιλιάς με διάγγελμά του υποσχέθηκε ότι θα φανεί αντάξιος των προσδοκιών του ελληνικού λαού και των Μεγάλων Δυνάμεων: «...αναβαίνω εις τον θρόνον της Ελλάδος δια να εκπληρώσω όσας υποχρεώσεις ανέλαβα δεχθείς το προσφερθέν μοι βασιλικόν στέμμα, τόσον προς εσάς, όσον και προς τας μεσιτευούσας μεγάλας Δυνάμεις...» (ΦΕΚ, αριθ. 1, 16/28 Φεβρουαρίου 1833).

Ωστόσο, ήδη από τα πρώτα στάδια διακυβέρνησης διαφάνηκαν οι αντιφάσεις του νέου καθεστώτος, καθώς η επιβολή της μοναρχίας δεν ήταν προϊόν εσωτερικής πολιτικής εξέλιξης, αλλά αποτέλεσμα εξωτερικής παρέμβασης. Με άλλα λόγια δεν ήταν η ελληνική πολιτική ηγεσία που επέλεξε τον βασιλιά της νεοσύστατης χώρας, αλλά ο ξένος παράγοντας, συγκεκριμένα οι Μεγάλες Δυνάμεις τοποθέτησαν στον

ελληνικό θρόνο το πρόσωπο που θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά τους (Μαρκεζίνης, σ. 103-104).

Δεδομένου ότι ο Όθων ήταν ανήλικος κατά την άφιξή του (μόλις 17 ετών), την εξουσία ανέλαβε τριμελής Αντιβασιλεία από Βαυαρούς αξιωματούχους, η οποία κυβέρνησε τη χώρα από το 1833 έως το 1835. Κεντρικά πρόσωπα της Αντιβασιλείας υπήρξαν οι Γιόζεφ Λούντβιχ φον Άρμανσπεργκ, Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ και Καρλ φον Χάιντεκ, οι οποίοι ανέλαβαν τη διαμόρφωση των βασικών θεσμών του κράτους. Η διοίκηση που εγκαθίδρυσαν χαρακτηριζόταν από έντονο συγκεντρωτισμό και προσπάθεια μεταφοράς βαυαρικών διοικητικών προτύπων στην ελληνική πραγματικότητα (Μαρκεζίνης, σ. 112-113).

Η Αντιβασιλεία προχώρησε σε σημαντικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις, όπως η οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, η συγκρότηση τακτικού στρατού, η ίδρυση δικαστικού συστήματος και η θέσπιση νομοθετικού πλαισίου βασισμένου σε ευρωπαϊκά πρότυπα. Παράλληλα, επιδίωξε να περιορίσει τη δύναμη των τοπικών παραγόντων και των παλαιών αγωνιστών της Επανάστασης, επιβάλλοντας ένα συγκεντρωτικό κράτος που υπαγόταν άμεσα στη μοναρχία.

Ωστόσο, η πολιτική αυτή προκάλεσε έντονες αντιδράσεις. Η απομάκρυνση των Ελλήνων αγωνιστών από τη διοίκηση, η προτίμηση Βαυαρών αξιωματούχων σε καίριες θέσεις και η αγνόηση των τοπικών πολιτικών ισορροπιών δημιούργησαν αίσθημα δυσaráσκειας. Επιπλέον, η επιβολή βαριάς φορολογίας και η προσπάθεια συγκρότησης τακτικού στρατού ενίσχυσαν τις κοινωνικές εντάσεις (Μαρκεζίνης, σ. 112-116).

Ιδιαίτερη σημασία είχε και η εκκλησιαστική πολιτική της Αντιβασιλείας, η οποία το 1833 προχώρησε στην ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της Ελληνικής Εκκλησίας, αποκόπτοντάς την από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η ενέργεια αυτή, αν και στόχευε στην ενίσχυση της κρατικής κυριαρχίας, προκάλεσε αντιδράσεις τόσο σε εκκλησιαστικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, καθώς θεωρήθηκε αυθαίρετη και αντικανονική (Κλάψης, σ. 67).

Η περίοδος της Αντιβασιλείας ολοκληρώθηκε το 1835, όταν ο Όθων ενηλικιώθηκε και ανέλαβε προσωπικά την εξουσία. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά της διακυβέρνησης αυτής της περιόδου —συγκεντρωτισμός, εξάρτηση από ξένους παράγοντες και περιορισμένη συμμετοχή των Ελλήνων στη διοίκηση— επηρέασαν καθοριστικά την εξέλιξη του οθωνικού καθεστώτος και συνέβαλαν στη διαμόρφωση των μετέπειτα πολιτικών εντάσεων (Μαρκεζίνης, σ. 116).

2. Τα πρώτα πολιτικά προβλήματα: δυσaráσκεια παλαιών αγωνιστών και συγκεντρωτισμός του κράτους

Η περίοδος που ακολούθησε την εγκαθίδρυση της μοναρχίας υπό τον Όθων της Ελλάδας χαρακτηρίστηκε από την εμφάνιση σημαντικών πολιτικών προβλημάτων, τα οποία συνδέονταν κυρίως με τη δυσaráσκεια των παλαιών αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης και με τον έντονα συγκεντρωτικό χαρακτήρα της κρατικής οργάνωσης. Τα προβλήματα αυτά δεν αποτέλεσαν απλώς συγκυριακές εντάσεις, αλλά διαμόρφωσαν τις βάσεις για τη μετέπειτα πολιτική κρίση του οθωνικού καθεστώτος (Μαρκεζίνης, σ. 134).

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα υπήρξε η αποξένωση των αγωνιστών του Αγώνα του 1821 από τη νέα πολιτική και διοικητική πραγματικότητα. Πολλοί από αυτούς, οι οποίοι είχαν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην Επανάσταση, βρέθηκαν στο περιθώριο της εξουσίας μετά το 1833. Η Αντιβασιλεία και, στη συνέχεια, ο ίδιος ο Όθων, προτίμησαν να στηριχθούν σε Βαυαρούς αξιωματούχους ή σε περιορισμένο αριθμό Ελλήνων συνεργατών, παραμερίζοντας τις παλαιές επαναστατικές ελίτ (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 49-50). Πρόσωπα όπως ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και ο Δημήτριος Πλαπούτας ήρθαν σε σύγκρουση με το καθεστώς, με αποκορύφωμα τη δίκη και καταδίκη τους το 1834, γεγονός που προκάλεσε έντονη πολιτική και κοινωνική αναταραχή (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 50-51).

Η στάση αυτή του καθεστώτος ενίσχυσε το αίσθημα αδικίας μεταξύ των αγωνιστών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι αποκλείονταν από την εξουσία σε ένα κράτος για το οποίο είχαν πολεμήσει. Παράλληλα, η μη ικανοποιητική αποκατάστασή τους —είτε μέσω διορισμών είτε μέσω οικονομικών παροχών— επιδείνωσε τη δυσaráσκεια. Το αποτέλεσμα ήταν η διαμόρφωση ενός ευρύτερου αντικαθεστωτικού κλίματος, το οποίο περιλάμβανε όχι μόνο στρατιωτικούς αλλά και τοπικούς παράγοντες (Μαρκεζίνης, σ. 134).

Στενά συνδεδεμένο με το παραπάνω υπήρξε το ζήτημα του συγκεντρωτισμού του κράτους. Η διοικητική οργάνωση που επέβαλε η Αντιβασιλεία βασίστηκε σε ευρωπαϊκά, και ειδικότερα βαυαρικά, πρότυπα, τα οποία προέβλεπαν ισχυρή κεντρική εξουσία και περιορισμένο ρόλο για τις τοπικές κοινωνίες. Η Ελλάδα οργανώθηκε ως ένα αυστηρά συγκεντρωτικό κράτος, στο οποίο οι αποφάσεις λαμβάνονταν στο κέντρο και επιβάλλονταν στην περιφέρεια μέσω διορισμένων κρατικών οργάνων.

Η επιλογή αυτή ήρθε σε αντίθεση με τις πολιτικές παραδόσεις της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου, κατά τις οποίες οι τοπικές κοινότητες και οι προεστοί είχαν σημαντικό βαθμό αυτονομίας. Η κατάργηση αυτών των μορφών τοπικής εξουσίας και η αντικατάστασή τους από ένα συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα δημιούργησε αντιδράσεις, ιδιαίτερα στην επαρχία. Οι τοπικές ελίτ, που είχαν συνηθίσει να ασκούν εξουσία, βρέθηκαν ξαφνικά αποκλεισμένες από τη λήψη αποφάσεων.

Επιπλέον, ο συγκεντρωτισμός συνοδεύτηκε από τη δημιουργία ενός εκτεταμένου γραφειοκρατικού μηχανισμού, ο οποίος συχνά λειτουργούσε με αδιαφάνεια και αυθαιρεσία. Η έλλειψη θεσμών αντιπροσώπευσης και η απουσία συντάγματος μέχρι το 1844 ενίσχυσαν την αίσθηση ότι το καθεστώς ήταν αυταρχικό και αποκομμένο από την κοινωνία. Οι πολιτικές αυτές επιλογές συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός συστήματος εξουσίας που στηριζόταν περισσότερο στην επιβολή παρά στη συναίνεση (Ιστορία του νέου ελληνισμού (1770-2000), 2003, Τόμος 4, σ. 15-16).

Συνολικά, τα πρώτα πολιτικά προβλήματα της οθωνικής περιόδου δεν οφείλονταν μόνο σε επιμέρους αστοχίες, αλλά σε βαθύτερες δομικές αντιφάσεις: από τη μία πλευρά, την προσπάθεια δημιουργίας ενός σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους και, από την άλλη, την πραγματικότητα μιας κοινωνίας με ισχυρές τοπικές παραδόσεις και προσδοκίες συμμετοχής στην εξουσία. Η σύγκρουση αυτή αποτέλεσε βασικό παράγοντα πολιτικής αστάθειας και επηρέασε καθοριστικά την εξέλιξη της μοναρχίας κατά τις επόμενες δεκαετίες.

3. Η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843: επιβολή Συντάγματος και δημιουργία κομμάτων

Στις 3η Σεπτεμβρίου 1843 ξέσπασε η Επανάσταση, η οποία αποτέλεσε την πρώτη μεγάλη πολιτική κρίση του οθωνικού καθεστώτος και ταυτόχρονα σημείο καμπής στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους, καθώς οδήγησε στην επιβολή συνταγματικής μοναρχίας. Η εξέγερση αυτή υπήρξε άμεσο αποτέλεσμα της αυξανόμενης δυσαρέσκειας απέναντι στην απολυταρχική διακυβέρνηση του Όθων της Ελλάδας, η οποία είχε ήδη εκδηλωθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία.

Κατά τη διάρκεια της νύχτας της 2ας προς 3η Σεπτεμβρίου 1843, στρατιωτικές δυνάμεις με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Δημήτριο Καλλέργη και με τη στήριξη

πολιτικών προσωπικοτήτων, όπως ο Ανδρέας Μεταξάς, κινήθηκαν προς τα Ανάκτορα στην Αθήνα και απαίτησαν από τον βασιλιά την παραχώρηση συντάγματος. Η εξέγερση είχε ευρεία υποστήριξη από τον λαό της πρωτεύουσας, γεγονός που ενίσχυσε τη διαπραγματευτική θέση των επαναστατών και περιόρισε τα περιθώρια αντίδρασης του καθεστώτος (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 92).

Ένας από τους αγωνιστές του Αγώνα, ο Μακρυγιάννης, συνέβαλε αποφασιστικά στην προετοιμασία της Επανάστασης του Συντάγματος. Όπως αναφέρει στα Απομνημονεύματά του, «Τότε ορκιζόμαστε ότι να κάμωμεν Εθνική Συνέλευση και Σύνταγμα, να διοικιόμαστε τοιούτως. Κι αν ο Βασιλέας υπογράψη, να είμαστε υπέρ του, αν δεν υπογράψη, να του είμαστε ενάντιοι, ότι θα μας σκοτώση» (Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*).

Υπό την πίεση των γεγονότων, ο Όθων αναγκάστηκε να αποδεχθεί τα αιτήματα των επαναστατών και να συγκαλέσει Εθνοσυνέλευση για τη σύνταξη συντάγματος. Το αποτέλεσμα ήταν η ψήφιση του Συντάγματος του 1844, το οποίο καθιέρωσε τη συνταγματική μοναρχία και προέβλεπε τη λειτουργία κοινοβουλευτικών θεσμών, χωρίς ωστόσο να περιορίζει ουσιαστικά την ισχύ του μονάρχη. Ο ίδιος ο Όθων στον λόγο του, με τον οποίο κήρυξε την έναρξη των εργασιών της Α' Εθνοσυνέλευσης την 8/20 Νοεμβρίου 1843, τόνισε ότι η ψήφιση του Συντάγματος αποτελεί το επιστέγασμα θεσμικών μεταρρυθμίσεων που ήδη έχουν λάβει χώρα: «Εξ αυτής της καθιδρύσεως της Βασιλείας διάφοροι ελεύθεροι θεσμοί ετέθησαν σκοπόν έχοντες να προπαρασκευάσωσι την εισαγωγήν του τελειωτικού συντάγματος. Ελευθέρα δημοτική θεσμοθεσία, επαρχιακά Συμβούλια, ορκωτά Δικαστήρια υπήρξαν πρόδρομοι του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος της Ελλάδος. Ήδη πρόκειται να επιθέσωμεν εις το οικοδόμημα τούτο την κορωνίδα διά της εισαγωγής και καθιερώσεως του Συντάγματος» (ΦΕΚ, αρ. 39, 18/30 Νοεμβρίου 1843). Ωστόσο, παρά την εισαγωγή αντιπροσωπευτικών θεσμών, όπως οι παραπάνω, ο βασιλιάς διατήρησε σημαντικές εξουσίες, ιδίως ως προς τον διορισμό κυβερνήσεων και τον έλεγχο της εκτελεστικής εξουσίας (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 95).

Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα της επανάστασης υπήρξε η συγκρότηση των πρώτων πολιτικών κομμάτων στο ελληνικό κράτος. Τα κόμματα αυτά δεν βασίζονταν σε ιδεολογικές διαφοροποιήσεις με τη σύγχρονη έννοια, αλλά διαμορφώθηκαν γύρω από την επιρροή των Μεγάλων Δυνάμεων και τα δίκτυα πολιτικής πελατείας στο εσωτερικό της χώρας. Συγκεκριμένα, αναδείχθηκαν το Αγγλικό Κόμμα, το Γαλλικό Κόμμα και το Ρωσικό Κόμμα, τα οποία εξέφραζαν, σε

μεγάλο βαθμό, διαφορετικούς προσανατολισμούς ως προς την εξωτερική πολιτική της χώρας.

Η δημιουργία των κομμάτων αυτών συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός πρώιμου κοινοβουλευτικού συστήματος, αλλά ταυτόχρονα ενίσχυσε την πολιτική αστάθεια. Οι κυβερνήσεις εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από τη βούληση του βασιλιά και από τις ισορροπίες μεταξύ των κομματικών παρατάξεων, ενώ η απουσία σαφούς θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των κομμάτων οδηγούσε συχνά σε συγκρούσεις και εναλλαγές στην εξουσία (Κλάψης, σ. 56).

Οι Έλληνες αποδέχτηκαν με χαρά την επιτυχία της Επανάστασης, καθώς όλοι πίστευαν ότι οι μεταρρυθμίσεις του πολιτεύματος και το τέλος της απόλυτης μοναρχίας θα έδιναν τέλος στα κοινωνικά προβλήματα μέσω μιας ορθής και δίκαιης διοίκησης. Ωστόσο, παρά τη σημασία της, η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου δεν έλυσε τα βασικά προβλήματα του πολιτικού συστήματος. Αντίθετα, εγκαινίασε μια περίοδο κατά την οποία η συνύπαρξη μοναρχικής εξουσίας και κοινοβουλευτικών θεσμών παρέμενε προβληματική. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της διοίκησης, η εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις και η περιορισμένη πολιτική συμμετοχή ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων συνέχισαν να δημιουργούν εντάσεις, οι οποίες θα ενταθούν κατά τις επόμενες δεκαετίες (Ευαγγελίδης, 1894, σ. 207-208).

Συνεπώς, η επανάσταση του 1843, μολονότι δεν επέλυσε τις αντιφάσεις του οθωνικού καθεστώτος, αποτελεί ωστόσο ένα ενδιαμέσο στάδιο, το οποίο επέβαλε θεσμικές αλλαγές χωρίς να μεταβάλει ουσιαστικά τη λειτουργία της εξουσίας. Οι αδυναμίες αυτές θα καταστούν ακόμη πιο εμφανείς μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, όταν το καθεστώς θα βρεθεί αντιμέτωπο με βαθύτερη πολιτική κρίση.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η κρίση του οθωμανικού καθεστώτος

1. Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η ελληνική εξωτερική πολιτική

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος διεξήχθη κατά 1853–1856. Αντιμαχόμενες παρατάξεις ήταν: α) Ρωσία, β) Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βασίλειο της Σαρδηνίας. Ο πόλεμος αυτός αποτέλεσε κρίσιμο σταθμό για τη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά τη βασιλεία του Όθωνα, καθώς έφερε στο προσκήνιο τις αντιφάσεις μεταξύ των εθνικών επιδιώξεων και των διεθνών περιορισμών που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος. Η στάση της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς αναφορά στο ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής, το οποίο καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τη λεγόμενη Μεγάλη Ιδέα.

Η Μεγάλη Ιδέα, ως κυρίαρχη εθνική ιδεολογία, εξέφραζε την επιδίωξη επέκτασης του ελληνικού κράτους σε εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου κατοικούσαν ελληνικοί πληθυσμοί. Στο πλαίσιο αυτό, ο Κριμαϊκός Πόλεμος δημιούργησε προσδοκίες ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί τη διεθνή συγκυρία για να προωθήσει εδαφικές διεκδικήσεις, ιδίως στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία, προσδοκίες που ενισχύθηκαν από τις εξεγέρσεις των υπόδουλων Ελλήνων στις περιοχές αυτές λίγο μετά την έναρξη του πολέμου. Επιπλέον, επικρατούσε η γενικότερη αντίληψη ότι η Ρωσική Αυτοκρατορία, ως ομόδοξη δύναμη, θα υποστήριζε τα ελληνικά συμφέροντα σε περίπτωση αναδιάταξης της Οθωμανικής επικράτειας (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 146-167). Μάλιστα, ο Όθωνας ανέλαβε προσωπικά την επιτήρηση της όλης προσπάθειας και έστειλε στον αδερφό του Μαξιμilianό, τον βασιλιά της Βαυαρίας, ζητώντας του χρήματα για την αγορά όπλων. Έστειλε, ακόμη, στην Ευρώπη τον υπασπιστή του Χαράλαμπο Τυπάλδο, προκειμένου να συγκεντρώσει από την ομογένεια χρήματα για ενίσχυση του επερχόμενου πολέμου. Τέλος, έστειλε τον ανώτερο αξιωματικό Β. Νικολαΐδη στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία για να χαρτογραφήσει τις συγκεκριμένες περιοχές. Όλες αυτές οι προσπάθειες δεν τελεσφόρησαν εξαιτίας πολλών παραγόντων (π.χ. δυσκολία κινήσεων στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, αδυναμία ή και απροθυμία των ομογενών να βοηθήσουν), αλλά κυρίως της πίεσης των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες ήθελαν να

ελέγχουν κάθε κίνηση του ελληνικού κράτους (Ευαγγελίδης, σ. 519· Παπαφλωράτος, 2017, σ. 12).

Η ελληνική κυβέρνηση, εκφράζοντας τόσο τις λαϊκές προσδοκίες όσο και τις πιέσεις πολιτικών κύκλων, υιοθέτησε στάση ευνοϊκή προς τη Ρωσία. Η φιλορωσική αυτή κατεύθυνση δεν εκφράστηκε μόνο σε επίπεδο ρητορικής, αλλά και μέσω έμμεσων ενεργειών, όπως η ανοχή σε κινήσεις ενόπλων σωμάτων που επιδίωκαν να προκαλέσουν εξεγέρσεις σε οθωμανικά εδάφη. Η πολιτική αυτή, αν και δεν οδήγησε σε άμεση εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο, εντούτοις προκάλεσε έντονη ανησυχία στις Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης.

Η επιλογή αυτή συνδεόταν και με την εσωτερική πολιτική δυναμική της χώρας. Το Ρωσικό Κόμμα, το οποίο διατηρούσε ισχυρή επιρροή, υποστήριζε ενεργά μια φιλορωσική εξωτερική πολιτική, ενώ ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας έβλεπαν στη Ρωσία έναν φυσικό σύμμαχο. Ωστόσο, η στάση αυτή αγνοούσε σε μεγάλο βαθμό τους περιορισμούς που επέβαλλε το διεθνές σύστημα ισορροπίας δυνάμεων, στο οποίο η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 145-146). Οι Μεγάλες Δυνάμεις αντιμετώπισαν με καχυποψία τις ελληνικές κινήσεις, θεωρώντας ότι ενδεχόμενη ελληνική επέμβαση θα μπορούσε να προκαλέσει ευρύτερη αποσταθεροποίηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να διαταράξει την ισορροπία ισχύος στην Ευρώπη. Ως αποτέλεσμα, άσκησαν έντονες διπλωματικές πιέσεις προς την ελληνική κυβέρνηση, απαιτώντας την τήρηση αυστηρής ουδετερότητας.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική κατά την περίοδο αυτή χαρακτηρίστηκε, συνεπώς, από μια θεμελιώδη αντίφαση: από τη μία πλευρά, την επιδίωξη εθνικής ολοκλήρωσης και την προσδοκία εδαφικών κερδών· από την άλλη, την αδυναμία ανεξάρτητης δράσης λόγω της εξάρτησης από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Η αντίφαση αυτή δεν ήταν απλώς συγκυριακή, αλλά αντανακλούσε τη δομική θέση του ελληνικού κράτους στο διεθνές στερέωμα και στην ευρωπαϊκή διπλωματική σκηνή (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 148-150).

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος έληξε με την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων στις 18/30 Μαρτίου 1856 και την ήττα της Ρωσίας. Αυτό φυσικά είχε σαν συνέπεια και την επιδείνωση της διεθνούς θέσης της Ελλάδας, η οποία είχε ταχθεί στο πλευρό της ομόδοξης Ρωσίας. Οι υπερβολικές προσδοκίες των Ελλήνων ότι θα απελευθερώσουν τουρκοκρατούμενα εδάφη διαψεύστηκαν, ενώ η χώρα βρέθηκε αντιμέτωπη με τις συνέπειες της δυτικής αντίδρασης, οι οποίες θα εκδηλωθούν πιο έντονα με την

επέμβαση των Αγγλογάλλων και την κατοχή του Πειραιά το 1854 (Μαρκεζίνης, σ. 236-239). Επιπλέον, και οι επαναστάσεις στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο και στη Μακεδονία καταπνίγηκαν από τους Τούρκους σχετικά γρήγορα, καθώς δεν είχαν επαρκή οργάνωση και συντονισμό και δεν υποστηρίχθηκαν επίσημα από το ελληνικό κράτος υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων.

Συμπερασματικά, ο Κριμαϊκός Πόλεμος ανέδειξε τα όρια της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και προανήγγειλε την ευρύτερη κρίση του οθωμανικού καθεστώτος. Με άλλα λόγια, φάνηκαν οι αδυναμίες της Βασιλείας να διαχειριστεί προς όφελος της Ελλάδας τις διεθνείς καταστάσεις και αυτό μεγάλωσε τη δυσaréσκεια των Ελλήνων προς αυτή.

2. Η αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων

Η έκρηξη των επαναστατικών κινημάτων στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου προκάλεσε έντονη ανησυχία στις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, ιδίως στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Οι δύο αυτές δυνάμεις, που είχαν ήδη ταχθεί υπέρ της διατήρησης της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έναντι της ρωσικής επέκτασης, αντιμετώπισαν τις ελληνικές εξεγέρσεις ως παράγοντα αποσταθεροποίησης στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.

Η αντίδραση της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας υπήρξε άμεση και αποφασιστική. Μέσω έντονων διπλωματικών πιέσεων προς το ελληνικό κράτος, απαίτησαν την αποτροπή κάθε μορφής εμπλοκής στις επαναστατικές κινήσεις που εκδηλώνονταν στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Η ελληνική κυβέρνηση, αν και αντιμετώπιζε ισχυρή εσωτερική πίεση από φιλορωσικούς και εθνικιστικούς κύκλους, αναγκάστηκε να τηρήσει επιφυλακτική στάση, προκειμένου να αποφύγει σοβαρές διεθνείς συνέπειες (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 146-148).

Χαρακτηριστική υπήρξε η επιβολή ναυτικού αποκλεισμού και η στρατιωτική παρουσία των αγγλογαλλικών δυνάμεων στον ελληνικό χώρο, με κορύφωση την κατοχή του Πειραιά το 1854. Το μέτρο αυτό αποσκοπούσε στον άμεσο έλεγχο της ελληνικής πολιτικής και στην αποτροπή οποιασδήποτε ενεργού υποστήριξης προς τις επαναστατικές εστίες (Μαρκεζίνης, σ. 236-238).

Συνολικά, η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στις ελληνικές εξεγέρσεις κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο υπήρξε αρνητική και περιοριστική. Υπό το βάρος των

διεθνών πιέσεων, το ελληνικό κράτος δεν μπόρεσε να υποστηρίξει ουσιαστικά τα κινήματα, γεγονός που συνέβαλε στην αποτυχία τους και ανέδειξε τα όρια της εθνικής πολιτικής εντός του ευρωπαϊκού συστήματος ισορροπίας δυνάμεων.

3. Η κατοχή του Πειραιά (1854-1857) και οι συνέπειές της

Η αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά (1854–1857), που επιβλήθηκε στο πλαίσιο του Κριμαϊκού Πολέμου, αποτελεί ένα από τα πλέον καθοριστικά γεγονότα της ύστερης οθωνικής περιόδου. Παρότι η Ελλάδα δεν συμμετείχε επίσημα στη σύγκρουση, η φιλορωσική κατεύθυνση της εξωτερικής της πολιτικής και η διάχυτη Μεγάλη Ιδέα οδήγησαν τις Δυτικές Δυνάμεις σε μια προληπτική επέμβαση με σκοπό να αποτρέψουν ενδεχόμενη ελληνική εμπλοκή. Η κατοχή, όμως, ξεπέρασε κατά πολύ τον στρατιωτικό της χαρακτήρα: λειτούργησε ως καταλύτης για την αποσταθεροποίηση του οθωμανικού καθεστώτος, αποκαλύπτοντας τις αδυναμίες του και επιταχύνοντας τη διαδικασία της σταδιακής της φθοράς.

3.1. Τα αίτια της επέμβασης και η επιβολή της κατοχής

Η απόφαση της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας να προχωρήσουν σε στρατιωτική κατοχή συνιστά μια κατάφορη αμφισβήτηση της ελληνικής κυριαρχίας δεν ήταν απλώς θεσμική, αλλά βαθιά πολιτική. Ο Όθωνας, ήδη αποδυναμωμένος από την αδυναμία του να εφαρμόσει σταθερή πολιτική μετά το Σύνταγμα του 1844, εμφανίστηκε ανίκανος να προστατεύσει τα συμφέροντα της χώρας. Η κατοχή, επομένως, δεν έγινε αντιληπτή μόνο ως εξωτερική επιβολή, αλλά και ως απόδειξη της εσωτερικής αδυναμίας του καθεστώτος.

Τον Απρίλιο του 1854, αγγλογαλλικές ναυτικές και στρατιωτικές δυνάμεις κατέλαβαν τον Πειραιά, το βασικό λιμάνι της χώρας και ζωτικό κόμβο επικοινωνίας με την πρωτεύουσα. Η παρουσία τους είχε χαρακτήρα όχι μόνο στρατιωτικό αλλά και πολιτικό, καθώς συνοδεύτηκε από αυστηρές απαιτήσεις προς την ελληνική κυβέρνηση.

Η Ελλάδα υποχρεώθηκε:

- να αποσύρει κάθε υποστήριξη προς εξεγέρσεις σε οθωμανικά εδάφη
- να τηρήσει αυστηρή ουδετερότητα
- να δεχθεί ουσιαστικό έλεγχο στις κινήσεις της κυβέρνησης (Badem, 2010, σ. 67-68).

Η κατοχή δεν περιορίστηκε στον Πειραιά αλλά επηρέασε άμεσα και την Αθήνα, δημιουργώντας ένα καθεστώς έμμεσης επιτήρησης της πολιτικής ζωής. Αξίζει, μάλιστα να αναφερθεί ότι οι δυνάμεις κατοχής, αν και ασχολήθηκαν και με πολλά κοινωφελή έργα, ωστόσο επέδειξαν άκρως προκλητική συμπεριφορά κάνοντας παρελάσεις επίδειξης στους δρόμους της Αθήνας, ακόμη και μπροστά στο παλάτι, και προκαλώντας επεισόδια σε βάρος Ελλήνων πολιτών. Για παράδειγμα, κατέστρεψαν τα πιεστήρια της εφημερίδας «Αιών» απαγάγοντας παράλληλα τον εκδότη της, Ιωάννη Φιλήμονα, συνέλαβαν τον Κωνσταντίνο Λεβίδη, διευθυντή και αρχισυντάκτη της εφημερίδας «Ελπίς» και επενέβησαν και σε εσωτερικά ζητήματα της κρατικής διοίκησης, όπως π.χ. στη μετάθεση αξιωματικών και δικαστικών. Όλα αυτά φυσικά μεγάλωσαν την αγανάκτηση του πληθυσμού (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 167).

Η επιβολή της κατοχής επέφερε, επιπλέον, δυσβάσταχτες οικονομικές επιπτώσεις. Ο έλεγχος του λιμανιού του Πειραιά από ξένες δυνάμεις επηρέασε άμεσα το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Οι περιορισμοί στη διακίνηση αγαθών και η γενικότερη αβεβαιότητα οδήγησαν σε μείωση των εμπορικών δραστηριοτήτων, πλήττοντας εμπόρους και ναυτικούς.

Παράλληλα, η παρουσία ξένων στρατευμάτων συνεπαγόταν αυξημένες ανάγκες εφοδιασμού, οι οποίες συχνά καλύπτονταν με επιβάρυνση του τοπικού πληθυσμού. Η οικονομική πίεση εντάθηκε, ιδίως στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία βίωναν ήδη τις δυσκολίες ενός αδύναμου κρατικού μηχανισμού (Clogg, 2025, σ. 46-97· Badem, σ. 69).

3.2. Η επιδημία χολέρας και η κοινωνική κρίση

Ιδιαίτερα δραματική υπήρξε η υγειονομική διάσταση της κατοχής. Το 1854 εκδηλώθηκε επιδημία χολέρας, η οποία αποδόθηκε ευρέως στην παρουσία των αγγλογαλλικών στρατευμάτων. Η ασθένεια εξαπλώθηκε ταχύτατα στην Αθήνα, καθώς οι μολυσμένοι στρατιώτες κυκλοφορούσαν ελεύθερα στην πόλη και οι ταφές γίνονταν μυστικά κατά τη διάρκεια της νύχτας (Κορασίδου, 2002, σ. 104).

Πρωτογενείς πηγές υποδηλώνουν ότι ο γαλλικός στρατός κατοχής αγνόησε τους τοπικούς υγειονομικούς κανονισμούς, επιδεινώνοντας την κρίση. Δημοσιεύματα σε ελληνικές εφημερίδες ισχυρίστηκαν ότι τα γαλλικά στρατεύματα είχαν συναντήσει ύποπτα κρούσματα χολέρας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους στην Ελλάδα, αλλά

επέλεξαν να μην ενημερώσουν τις αρχές κατά την άφιξή τους. Ορισμένες αναφορές ανέφεραν ακόμη και ότι Γάλλοι στρατιώτες πέταξαν τους νεκρούς τους στη θάλασσα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Για παράδειγμα η εφημερίδα Αιών στο φύλλο της 7/19^{ης} Ιουλίου 1854 αναφέρει:

«Κατά τας δοθείσας ήδη διαβεβαιώσεις, η χολέρα υπήρχε προ πολλών ημερών εν τω γαλλικό στρατώ του Πειραιώς, διετηρείτο δε περί αυτής σιωπή άκρα, θαπτομένων των νεκρών εν νυκτί κατά σωρείας εντός λάκκων, και ριπτομένης επί των πτωμάτων ασβέστου [...] [Τα ατμόπλοια] εξαπατούσαν τις υγειονομικές αρχές, παρουσιάζοντας ψεύτικα πιστοποιητικά υγείας, ενώ, πολλές φορές, έριχναν στην θάλασσα τους νεκρούς» (Αιών, 7/19 Ιουλίου 1854).

Η επιδημία στην πεντάμηνη διάρκειά της προκάλεσε τον θάνατο 3.000 περίπου ατόμων, δηλαδή του 1/10 του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Η επιδημία έπληξε κυρίως το μεσημβρινό τμήμα της πόλης, όπου διαβιούσαν μέσα σε άθλιες συνθήκες πρόσφυγες που είχαν καταφτάσει από τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές μετά τη διακοπή των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Εκτός από τα θύματα δημιουργήθηκε ένα κλίμα φόβου και ανασφάλειας για τους κατοίκους της πρωτεύουσας, οι οποίοι έβλεπαν το μέλλον τους με απόγνωση (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 167).

Η διαχείριση της κρίσης από την ελληνική κυβέρνηση υπήρξε εξαιρετικά δύσκολη. Με τα ΦΕΚ Α12/1854 (21 Ιουνίου/3 Ιουλίου) και Α25/1854 (10/22 Αυγούστου) θεσπίστηκαν επείγοντα μέτρα, όπως η επιβολή υγειονομικής ζώνης και καραντίνας μεταξύ Αθήνας και Πειραιά, καθώς και η ίδρυση έκτακτων λοιμοκαθαρητηρίων στο Φάληρο. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά περιορίστηκαν στην πράξη από την απειρία του κρατικού μηχανισμού, τις φτωχές υγειονομικές υποδομές της εποχής και την αρχική άρνηση των κατοχικών δυνάμεων να συμμορφωθούν με τους ελληνικούς νόμους, με αποτέλεσμα η χολέρα να εξαπλωθεί ραγδαία στην πρωτεύουσα. Η κατάσταση επιδεινώθηκε από τα ελαττωματικά αποχετευτικά συστήματα σε Αθήνα και Πειραιά, τα οποία μόλυναν το πόσιμο νερό, καθιστώντας την πρόσβαση σε καθαρό νερό σχεδόν αδύνατη και επιταχύνοντας τη μετάδοση της νόσου. Μάλιστα, ο Ν. Δραγούμης στις *Ιστορικές αναμνήσεις* του παραλληλίζει την επιδημία με τον λοιμό των πρώτων ετών του Πελοποννησιακού Πολέμου και παράλληλα παρέχει μια λεπτομερή περιγραφή της (Δραγούμης, 1879, σ. 238).

Η επιδημία χολέρας ανέδειξε τα τρωτά σημεία των υποδομών του ελληνικού κράτους. Οι τοπικές αρχές δεν ήταν προετοιμασμένες να αντιμετωπίσουν μια έκτακτη ανάγκη δημόσιας υγείας αυτού του μεγέθους, καθώς δεν διέθεταν ούτε τη διοικητική

ικανότητα ούτε τους υλικούς πόρους που απαιτούνταν για μια αποτελεσματική αντίδραση. Επιπλέον, η κατοχή είχε βαθιές ψυχολογικές και πολιτικές συνέπειες. Στη λαϊκή συνείδηση, οι ξένες δυνάμεις δεν θεωρούνταν πλέον απλώς επιβολείς πολιτικών περιορισμών, αλλά και φορείς καταστροφής. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε την αντιδυτική διάθεση και τροφοδότησε την εχθρότητα προς το καθεστώς που δεν μπόρεσε να προστατεύσει τον πληθυσμό.

3.3. Η αποχώρηση των αγγλογαλλικών στρατευμάτων και οι συνέπειες της κατοχής για το οθωνικό καθεστώς

Η κατοχή της Αθήνας από τα αγγλογαλλικά στρατεύματα παρατάθηκε και μετά τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου και τερματίστηκε την άνοιξη του 1857 μετά από παρέμβαση της Ρωσίας. Έτσι, η Ελλάδα μετά από μια τριετία επανήλθε στον ελεύθερο βίο, αφού πρώτα αναγκάστηκε να δεχτεί τη σύσταση μια διεθνούς «Οικονομικής επιτροπής» και σαν αντάλλαγμα έλαβε τον μετριασμό των αξιώσεων των Μεγάλων Δυνάμεων και πάλι ύστερα από παρέμβαση της Ρωσίας (Μαρκεζίνης, σ. 242).

Μολονότι η αντιμετώπιση των συνεπειών της χολέρας από τον Όθωνα και την Αμαλία έφερε στην επιφάνεια κάποιες αρετές του βασιλικού ζεύγους και δημιούργησε μια θετική εικόνα γι' αυτό, μακροπρόθεσμα η κατοχή υπήρξε καίριο πλήγμα για το κύρος του Όθωνα. Ο βασιλιάς εμφανίστηκε ανίσχυρος απέναντι στις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, ειδικά, όταν αναγκάστηκε να αποδεχτεί το τελεσίγραφο που του επέδωσαν οι πρέσβεις της Αγγλίας και της Γαλλίας, με το οποίο οι Δυνάμεις απαιτούσαν την αποκήρυξη των επαναστάσεων της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας και την αντικατάσταση της Κυβέρνησης. Μάλιστα, το τελεσίγραφο άφηνε να εννοηθεί ότι, σε περίπτωση απόρριψής του από τον βασιλιά, αυτός αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο εκθρόνισης (Μαρκεζίνης, σ. 238).

Το παραπάνω γεγονός υπονόμευσε τη νομιμοποίηση της εξουσίας του Όθωνα. Η εικόνα του ως εγγυητή της ανεξαρτησίας του κράτους καταρρίφθηκε, ενώ ενισχύθηκε η αντίληψη ότι η Ελλάδα τελούσε υπό ξένη επιτήρηση. Εξάλλου, το κύρος του βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων. Όταν όμως αυτές τον ανάγκαζαν σε υποχώρηση, φαινόταν αδύναμος. Εφημερίδες της εποχής, όπως ο Αιών και η Ελπίς κατηγορούν τον Όθωνα για εσφαλμένη πολιτική και διπλωματική απερισκεψία που οδήγησαν την Ελλάδα σε περιπέτειες (Αιών, 1854-1856· Ελπίς, 1854-1855).

Κεφάλαιο Τρίτο: Η διαμόρφωση του αντιοθωνικού κινήματος (1856-1861)

1. Πολιτική κρίση: κυβερνητική αστάθεια και συγκρούσεις με πολιτικούς

Η περίοδος που ακολούθησε το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου και την αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων από τον Πειραιά σηματοδότησε μια νέα φάση έντονης πολιτικής αστάθειας για το οθωνικό καθεστώς. Αν και η εξωτερική πίεση φαινόταν να υποχωρεί, στο εσωτερικό της χώρας οι αντιφάσεις του πολιτικού συστήματος γίνονταν ολοένα και πιο οξείες. Η μοναρχία του Όθωνα, ήδη αποδυναμωμένη από τα γεγονότα της κατοχής και την αδυναμία της να υπερασπιστεί τα εθνικά συμφέροντα, βρέθηκε αντιμέτωπη με μια κλιμακούμενη κρίση νομιμοποίησης.

Η πολιτική ζωή της Ελλάδας κατά τα έτη 1856–1861 χαρακτηρίστηκε από συνεχείς κυβερνητικές μεταβολές, συγκρούσεις μεταξύ των πολιτικών παρατάξεων και αυξανόμενη δυσπιστία απέναντι στον θρόνο. Τα λεγόμενα «ξενικά κόμματα» — αγγλικό, γαλλικό και ρωσικό — συνέχιζαν να επηρεάζουν τις εξελίξεις, ωστόσο η επιρροή τους είχε αρχίσει να φθίνει, καθώς νέες πολιτικές δυνάμεις και πρόσωπα αναδύονταν στο προσκήνιο, συχνά με πιο εθνικό και αντιμοναρχικό λόγο.

Κεντρικό χαρακτηριστικό της περιόδου υπήρξε η αδυναμία σχηματισμού σταθερών κυβερνήσεων. Χαρακτηριστικοί είναι οι απανωτοί μετασχηματισμοί των κυβερνήσεων Μιαούλη, με αποτέλεσμα την αδυναμία εφαρμογής μιας σταθερής και συνεκτικής πολιτικής. Η αστάθεια αυτή δεν ήταν απλώς αποτέλεσμα προσωπικών φιλοδοξιών ή κομματικών ανταγωνισμών· αντανakλούσε βαθύτερα προβλήματα του πολιτικού συστήματος, όπως η απουσία ισχυρών θεσμών, η εξάρτηση από το παλάτι και η περιορισμένη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων.

Ο ίδιος ο βασιλιάς Όθων διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στην όξυνση της κρίσης. Αν και τυπικά κυβερνούσε στο πλαίσιο του Συντάγματος του 1844, στην πράξη παρενέβαινε συστηματικά στην πολιτική ζωή, επηρεάζοντας τον σχηματισμό κυβερνήσεων και την επιλογή προσώπων. Η επιμονή του να διατηρεί στενό έλεγχο στην εξουσία, σε συνδυασμό με την προτίμησή του σε πρόσωπα που του ήταν απολύτως πιστά, ενίσχυε την εντύπωση ότι το κοινοβουλευτικό σύστημα λειτουργούσε προσχηματικά.

Οι συγκρούσεις μεταξύ του θρόνου και των πολιτικών ανδρών έγιναν ιδιαίτερα έντονες κατά την περίοδο αυτή. Πολλοί πολιτικοί, ακόμη και εκείνοι που αρχικά είχαν στηρίξει το καθεστώς, άρχισαν να εκφράζουν ανοιχτά τη δυσαρέσκειά τους. Η κριτική επικεντρωνόταν κυρίως στην αυταρχική στάση του βασιλιά, στην αδυναμία προώθησης μεταρρυθμίσεων και στην κακή διαχείριση των εθνικών ζητημάτων.

Παράλληλα, η λειτουργία της Βουλής παρουσίαζε σοβαρές δυσλειτουργίες. Οι εκλογές συχνά συνοδεύονταν από καταγγελίες για νοθεία και παρεμβάσεις της εξουσίας, γεγονός που υπονόμει την αξιοπιστία του πολιτικού συστήματος. Οι βουλευτές, αντί να λειτουργούν ως εκπρόσωποι του λαού, συχνά εξαρτώνταν από προσωπικά δίκτυα και πελατειακές σχέσεις, ενώ η απουσία σαφών ιδεολογικών διαφορών μεταξύ των κομμάτων δυσχέραινε τη διαμόρφωση σταθερών πολιτικών προγραμμάτων.

Η κοινωνική δυσαρέσκεια άρχισε να εκφράζεται όλο και πιο έντονα. Τα οικονομικά προβλήματα της χώρας, η βαριά φορολογία και η έλλειψη αναπτυξιακών προοπτικών επιβάρυναν ιδιαίτερα τα λαϊκά στρώματα. Στις πόλεις, αλλά και στην ύπαιθρο, διαμορφωνόταν ένα κλίμα απογοήτευσης και αγανάκτησης, το οποίο τροφοδοτούσε την αμφισβήτηση του καθεστώτος.

Σε πολλές περιπτώσεις, η πολιτική αντιπαράθεση λάμβανε οξύ χαρακτήρα, με δημόσιες συγκρούσεις, κατηγορίες και προσωπικές επιθέσεις μεταξύ πολιτικών αντιπάλων. Η έλλειψη πολιτικής συνεννόησης και η αδυναμία επίτευξης συμβιβασμών ενίσχυαν την εικόνα ενός συστήματος σε κρίση.

Ταυτόχρονα, δεν έλειψαν και τα πρώτα σημάδια οργανωμένης αντιπολίτευσης κατά του Όθωνα. Νέοι πολιτικοί, διανοούμενοι και στρατιωτικοί, με εξέχουσες μορφές τον ρητορικό δικηγόρο Επαμεινώνδα Δεληγεώργη και τον θεσμικό πολιτικό Θρασύβουλο Ζαΐμη, άρχισαν να διαμορφώνουν ένα πιο συνεκτικό αντιοθωνικό λόγο, θέτοντας ζητήματα όπως η ανάγκη ουσιαστικής συνταγματικής διακυβέρνησης, η ενίσχυση των θεσμών και η απομάκρυνση του βασιλιά.

Η πολιτική κρίση της περιόδου 1856–1861 δεν μπορεί να γίνει κατανοητή αποκομμένη από το ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Τα κινήματα του 1848 είχαν αφήσει ισχυρό αποτύπωμα σε ολόκληρη την ήπειρο, ενισχύοντας τις ιδέες του φιλελευθερισμού και της λαϊκής κυριαρχίας. Αν και η Ελλάδα βρισκόταν σε διαφορετική φάση ανάπτυξης, οι ιδέες αυτές επηρέαζαν τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, ενθαρρύνοντας την αμφισβήτηση των αυταρχικών μορφών διακυβέρνησης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το οθωνικό καθεστώς φαινόταν ολοένα και πιο

αναχρονιστικό. Η αδυναμία του να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και να ανταποκριθεί στις προσδοκίες της κοινωνίας οδηγούσε σε σταδιακή απομόνωση. Μάλιστα, μεγάλη δυσaréσκεια προκάλεσε το γεγονός ότι στην επανάσταση των Ιταλών εναντίον των Αυστριακών το 1859 ο Όθωνας τάχτηκε στο πλευρό της Αυστρίας. Η κρίση δεν εκδηλωνόταν μόνο σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας, αλλά διαπερνούσε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα.

Μέσα στα πλαίσια της γενικής δυσaréσκειας εντάσσεται και η απόπειρα δολοφονίας της βασίλισσας Αμαλίας από τον 18χρονο φοιτητή της Νομικής Αριστείδη Δόσιο, γιο του πολιτικού Κωνσταντίνου Δόσιου. Το γεγονός έλαβε χώρα στις 6 Σεπτεμβρίου 1861 κοντά στα Ανάκτορα και ενώ η βασίλισσα επέστρεφε από τον απογευματινό της περίπατο με το άλογο. Ο Δόσιος την πυροβόλησε με περίστροφο, αλλά αστόχησε. Συνελήφθη και καταδικάστηκε σε θάνατο, αλλά η ποινή του μετατράπηκε σε ισόβια κάθειρξη μετά από παρέμβαση της ίδιας της Αμαλίας.

Η απόπειρα δολοφονίας της βασίλισσας παρουσιάστηκε ποικιλοτρόπως από τον τύπο της εποχής. Από τη μία πλευρά, ο φιλοβασιλικός τύπος, όπως ο "Εθνοφύλαξ" (8/20 Σεπτεμβρίου 1861), καταδίκασε την πράξη ως «ανόσιο έγκλημα» και «πατροκτονία» (καθώς ο βασιλιάς θεωρούνταν πατέρας του έθνους). Από την άλλη πλευρά, ο αντιπολιτευόμενος τύπος, με πρωτοστάτη την εφημερίδα "Φως" (8/20 Σεπτεμβρίου 1861), αν και καταδίκασε τη βία, υπογράμμισε ότι η πράξη του νεαρού φοιτητή ήταν το αποτέλεσμα της πολιτικής απελπισίας.

Συνολικά, η περίοδος αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως προοίμιο των εξελίξεων που θα οδηγήσουν τελικά στην έξωση του Όθωνα το 1862. Η πολιτική κρίση των ετών 1856–1861 δεν αποτέλεσε απλώς μια φάση αστάθειας, αλλά μια διαδικασία βαθιάς φθοράς του καθεστώτος, κατά την οποία διαμορφώθηκαν οι συνθήκες για την ανατροπή του (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 188-190· Μαρκεζίνης, 1966, σ. 246-249).

2. Τα «Σκιαδικά» (1859): φοιτητική διαμαρτυρία και πολιτική ριζοσπαστικοποίηση

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά επεισόδια κοινωνικής και πολιτικής έντασης κατά την τελευταία περίοδο της βασιλείας του Όθωνα υπήρξαν τα λεγόμενα «Σκιαδικά», τα οποία εκδηλώθηκαν τον Μάιο του 1859 στην Αθήνα. Αν και εκ πρώτης όψεως το

γεγονός φαινόταν ασήμαντο —μια διαμάχη γύρω από την επιλογή ενός είδους καπέλου— στην πραγματικότητα αποτέλεσε μια από τις πρώτες μαζικές εκδηλώσεις αντιοθωνικής διάθεσης, ιδίως εκ μέρους της νεολαίας, και ανέδειξε τις βαθύτερες κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις της εποχής.

Εμπνευστής της ιδέας φαίνεται να είναι ο Υπουργός Εσωτερικών Αλέξανδρος Ραγκαβής, ο οποίος υποστήριζε την εθνική ανάγκη στήριξης της ντόπιας παραγωγής. Η ιδέα διαδόθηκε γρήγορα κι έτσι τον Μάιο του 1859 φοιτητές βγήκαν περίπατο στο πεδίο του Άρεως στην Αθήνα, φορώντας τα «σκιάδια», παραδοσιακά ψάθινα καπέλα, που κατασκευάζονταν στη Σίφνο, ως ένδειξη προτίμησης προς τα εγχώρια προϊόντα. Απέναντι στα σκιάδια βρίσκονταν τα ευρωπαϊκού τύπου καπέλα, τα οποία θεωρούνταν ένδειξη κοινωνικής ανωτερότητας και εκσυγχρονισμού. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δυο αυτών επιλογών απέκτησε γρήγορα πολιτική διάσταση, καθώς συνδέθηκε με τη γενικότερη δυσaráσκεια απέναντι στο οθωνικό καθεστώς και την πολιτική του.

Αυτή η πρωτοβουλία των φοιτητών προκάλεσε την επέμβαση της αστυνομίας, η οποία, επικαλούμενη λόγους τάξης, επιχείρησε να διαλύσει τη συγκέντρωση. Η επέμβαση αυτή θεωρήθηκε αυθαίρετη και προκλητική, οδηγώντας σε ένταση και συγκρούσεις μεταξύ των φοιτητών και των αστυνομικών δυνάμεων. Σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, η κατάσταση ξέφυγε γρήγορα από τον έλεγχο. Οι φοιτητές αντέδρασαν δυναμικά, ενώ πλήθος πολιτών άρχισε να συγκεντρώνεται, εκφράζοντας τη συμπαράστασή του. Η σύγκρουση επεκτάθηκε στους δρόμους της Αθήνας, λαμβάνοντας χαρακτήρα γενικευμένης ταραχής.

Η βίαιη καταστολή των διαδηλώσεων από τις αρχές προκάλεσε ακόμη μεγαλύτερη αγανάκτηση. Οι συλλήψεις φοιτητών και οι καταγγελίες για αυθαιρεσίες ενίσχυσαν την πεποίθηση ότι το καθεστώς λειτουργούσε καταπιεστικά και δεν ανεχόταν την ελεύθερη έκφραση. Οι φοιτητές συνέχισαν τις κινητοποιήσεις τους και απαίτησαν από τον Υπουργό Εσωτερικών Κωνσταντίνο Προβελέγγιο την απελευθέρωση των συλληφθέντων συμφοιτητών τους και την απόλυση του αρχηγού της αστυνομίας, Δημητριάδη. Ο Υπουργός απάντησε ότι θα εξετάσει το θέμα, αλλά η απάντησή του αυτή δεν ικανοποίησε τους φοιτητές, οι οποίοι ζήτησαν ακρόαση από τον ίδιο τον Όθωνα. Ο βασιλιάς αρνήθηκε προβάλλοντας ορισμένες δικαιολογίες, γεγονός που εκνεύρισε ακόμη περισσότερο τους φοιτητές. Τελικά, όμως, ο αγώνας των φοιτητών στέφτηκε με επιτυχία, αφού η Κυβέρνηση αναγκάστηκε να ενδώσει στις απαιτήσεις των φοιτητών. Οι συλληφθέντες φοιτητές απελευθερώθηκαν, ο Δημητριάδης απομακρύνθηκε και, επιπλέον, η κυβέρνηση Μιαούλη κατά τον κυβερνητικό

ανασχηματισμό που έγινε στις 29 Μαΐου 1859, αντικατέστησε τους υπουργούς Εσωτερικών και Παιδείας Κ. Προβελέγγιο και Χ. Χριστόπουλο, θεωρώντας τους υπευθύνους για τους χειρισμούς τους στα Σκιαδικά. Από αυτή τη νίκη εναντίον των απολυταρχικών μεθόδων του καθεστώτος βγήκαν κερδισμένοι οι αντίπαλοι του Όθωνα.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι τα Σκιαδικά δεν περιορίστηκαν σε ένα μεμονωμένο επεισόδιο. Αντιθέτως, αποτέλεσαν την αφορμή για ευρύτερη πολιτικοποίηση της νεολαίας, η οποία άρχισε να διαδραματίζει πιο ενεργό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Οι φοιτητές, ως φορείς νέων ιδεών και ευρωπαϊκών επιρροών, βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή της αντιπολίτευσης κατά του Όθωνα.

Η αντίδραση της κυβέρνησης υπήρξε ενδεικτική της αδυναμίας της να διαχειριστεί τέτοιου είδους κρίσεις. Αντί να επιδιώξει την εκτόνωση της έντασης, επέλεξε την καταστολή, γεγονός που επιδείνωσε την κατάσταση. Η στάση αυτή ερμηνεύτηκε ως ένδειξη αυταρχισμού και απομάκρυνσης από τις ανάγκες της κοινωνίας (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 189· Μαρκεζίνης, σ. 248· Κορδάτος, 1957, σ. 182-185).

Παράλληλα, ο Τύπος της εποχής ανέδειξε εκτενώς τα γεγονότα, συχνά με επικριτικό τόνο απέναντι στην κυβέρνηση. Οι εφημερίδες δεν περιορίστηκαν στην καταγραφή των συγκρούσεων, αλλά ανέλυσαν τα αίτια και τις συνέπειές τους, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός ευρύτερου αντιοθωνικού κλίματος. Για παράδειγμα η εφημερίδα *Αιών* στο φύλο της 12^{ης} Μαΐου 1859 επαινεί την πρωτοβουλία των νέων να φορούν σκιάδια ως ένδειξη οικονομίας και ενίσχυσης της ελληνικής βιομηχανίας. Ακόμη τονίζει την ανάγκη υποστήριξης της εγχώριας παραγωγής και αποστροφής προς την εισαγόμενη πολυτέλεια. Η εφημερίδα *Ελπίς* στο φύλο της ίδια ημέρας υποστηρίζει ότι τα σκιάδια αποτελούσαν παράδειγμα αποστροφής προς την πολυτέλεια. Επίσης, εκφράζει μια πιο συντηρητική στάση, με χαρακτηριστική φράση: «Όσον η Κυβέρνησις οφείλει να είναι επιεικής προς τους αποπλανηθέντας μαθητάς, τόσον οφείλει να φανή αυστηρά προς τα αισχρά όργανα της αναρχίας» (*Ελπίς*, 12/24 Μαΐου 1859).

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα Σκιαδικά εντάσσονται σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο φοιτητικών και νεανικών κινητοποιήσεων. Κατά τον 19ο αιώνα, οι φοιτητές σε πολλές χώρες της Ευρώπης πρωτοστατούσαν σε πολιτικές διεκδικήσεις, προωθώντας ιδέες φιλελευθερισμού, εθνικής ανεξαρτησίας και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Στην Ελλάδα, το φαινόμενο αυτό έκανε την εμφάνισή του με καθυστέρηση, αλλά με ιδιαίτερη ένταση.

Η σημασία των Σκιαδικών έγκειται κυρίως στον συμβολικό τους χαρακτήρα. Το σκιάδιο μετατράπηκε από ένα απλό αντικείμενο ένδυσης σε σύμβολο αντίστασης και εθνικής αξιοπρέπειας. Η αντιπαράθεση γύρω από αυτό αντικατόπτριζε βαθύτερες συγκρούσεις: μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού, μεταξύ εθνικής αυτονομίας και ξένης επιρροής, μεταξύ αυταρχισμού και ελευθερίας.

Τα γεγονότα του 1859 συνέβαλαν σημαντικά στη διάβρωση του κύρους του οθωνικού καθεστώτος. Αν και δεν αποτέλεσαν άμεση αιτία της έξωσης του Όθωνα, εντούτοις λειτούργησαν ως προειδοποιητικό σημάδι για την ένταση της κοινωνικής δυσαρέσκειας. Η αδυναμία της εξουσίας να κατανοήσει και να διαχειριστεί αυτή τη δυσαρέσκεια οδήγησε σε περαιτέρω αποξένωση από την κοινωνία.

Επιπλέον, τα Σκιαδικά ανέδειξαν τη σημασία της δημόσιας σφαίρας και της συλλογικής δράσης. Η συμμετοχή όχι μόνο φοιτητών, αλλά και ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, έδειξε ότι η πολιτική διαμαρτυρία δεν αποτελούσε πλέον υπόθεση περιορισμένων κύκλων, αλλά μπορούσε να λάβει μαζικό χαρακτήρα.

Τέλος, τα Σκιαδικά μπορούν να ιδωθούν και ως προάγγελος των εξελίξεων που θα ακολουθήσουν τα επόμενα χρόνια. Η ενεργοποίηση της νεολαίας, η ενίσχυση της πολιτικής συνείδησης και η κλιμάκωση της αντιπολίτευσης κατά του καθεστώτος συνέβαλαν στη δημιουργία των προϋποθέσεων που θα οδηγήσουν τελικά στην επανάσταση του 1862 και την έξωση του Όθωνα (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 189· Μαρκεζίνης, σ. 248).

3. Κοινωνική δυσαρέσκεια: Οικονομικά προβλήματα και αντιδράσεις αξιωματικών

Οι φοιτητικές διαδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια των Σκιαδικών αποτελούν μέρος μόνο της γενικής κοινωνικής δυσαρέσκειας που έλαβε χώρα κατά την περίοδο 1856–1861, η οποία ανέδειξε τη βαθιά κρίση του οθωνικού καθεστώτος. Τα οικονομικά προβλήματα, σε συνδυασμό με τη δυσαρέσκεια κρίσιμων κοινωνικών ομάδων —ιδίως των αξιωματικών— διαμόρφωσαν ένα εκρηκτικό μείγμα που υπονόμευσε περαιτέρω τη σταθερότητα της μοναρχίας.

Η οικονομική κατάσταση της χώρας χαρακτηριζόταν από διαρθρωτικές αδυναμίες, οι οποίες είχαν τις ρίζες τους ήδη από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Η περιορισμένη παραγωγική βάση, η εξάρτηση από τη γεωργία και η αδυναμία

δημιουργίας αποτελεσματικού φορολογικού μηχανισμού δυσχέραιναν τη δημοσιονομική διαχείριση. Παράλληλα, η ανάγκη εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων επιβάρυνε τα δημόσια οικονομικά, οδηγώντας σε αυξημένες φορολογικές απαιτήσεις από τον πληθυσμό (Κωστής, 2013).

Οι οικονομικές αυτές πιέσεις επηρέαζαν κυρίως τα αγροτικά στρώματα, τα οποία αποτελούσαν τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού. Οι μικροκαλλιεργητές βρέθηκαν αντιμέτωποι με υψηλή φορολογία και περιορισμένες δυνατότητες οικονομικής βελτίωσης, γεγονός που ενίσχυσε το αίσθημα αδικίας και αποξένωσης από το κράτος. Όπως επισημαίνεται σχετική βιβλιογραφία, η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να εξασφαλίσει δίκαιη κατανομή των βαρών συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός ευρύτερου κλίματος κοινωνικής δυσaráσκειας (Πετρόπουλος, 1968).

Παράλληλα, η οικονομική δυσπραγία είχε ευρύτερες επιπτώσεις στη σχέση κοινωνίας και εξουσίας. Η μοναρχία του Όθωνα εμφανιζόταν ανίκανη να διαχειριστεί αποτελεσματικά τα οικονομικά προβλήματα της χώρας, γεγονός που υπονόμεινε τη νομιμοποίησή της. Η αυξανόμενη απόσταση μεταξύ κράτους και κοινωνίας ενίσχυε τη διάχυση αντιπολιτευτικών διαθέσεων, οι οποίες εκφράζονταν τόσο μέσω του Τύπου όσο και μέσω κοινωνικών κινητοποιήσεων (Κωστής, 2013).

Ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη των πολιτικών γεγονότων είχε η δυσaráσκεια στους κόλπους του στρατού. Οι αξιωματικοί, που αποτελούσαν κρίσιμο στήριγμα του καθεστώτος, άρχισαν σταδιακά να απομακρύνονται από αυτό. Οι περιορισμένες δυνατότητες επαγγελματικής εξέλιξης, η έλλειψη αξιοκρατίας και οι παρεμβάσεις της εξουσίας στις στρατιωτικές υποθέσεις δημιουργούσαν έντονη δυσaráσκεια. Επιπλέον, η μνήμη της ευνοϊκής μεταχείρισης των Βαυαρών κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας εξακολουθούσε να επηρεάζει αρνητικά τη στάση των Ελλήνων αξιωματικών. Επίσης, ο στρατός επηρεάστηκε και από τις οικονομικές δυσχέρειες, καθώς οι καθυστερήσεις στην καταβολή μισθών και οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης ενίσχυαν το αίσθημα αδικίας. Πολλοί αξιωματικοί θεωρούσαν ότι το κράτος δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες και τις θυσίες τους, γεγονός που τους οδηγούσε σε αυξανόμενη πολιτικοποίηση (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 191· Μαρκεζίνης, σ. 246).

Η σύγκλιση της κοινωνικής και της στρατιωτικής δυσaráσκειας αποτέλεσε κρίσιμο παράγοντα για την αποδυνάμωση του οθωνικού καθεστώτος. Η αντίθεση προς τη μοναρχία δεν περιοριζόταν πλέον σε πολιτικούς κύκλους, αλλά διαχεόταν σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας, αποκτώντας δυναμικό και, εν δυνάμει, ανατρεπτικό

χαρακτήρα. Οι εξελίξεις αυτές προετοίμασαν το έδαφος για τις πολιτικές ανατροπές που θα ακολουθούσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1860 και θα οδηγούσαν τελικά στην έξωση του Όθωνα.

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η κορύφωση του αντιοθωνικού κινήματος και η έξωση του Όθωνα από την Ελλάδα

1. Η Ναυπλιακή επανάσταση

Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862 αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επαναστατικά κινήματα κατά της βασιλείας του Όθωνα και εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα πολιτικής αστάθειας και κοινωνικής δυσανεξίας που επικρατούσε στη χώρα κατά τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησής του. Εκδηλώθηκε στο Ναύπλιο τον Φεβρουάριο του 1862, μια πόλη με ιδιαίτερη πολιτική και στρατιωτική σημασία, καθώς φιλοξενούσε ισχυρή φρουρά και αποτελούσε το πιο σημαντικό κέντρο αντιοθωνικής δραστηριότητας ήδη από το προηγούμενο έτος, το 1861. Μάλιστα, στην πόλη αυτή πραγματοποιούνταν συχνές συγκεντρώσεις και συζητήσεις ανάμεσα σε νέους επιστήμονες και αξιωματικούς και γράφονταν σχεδόν καθημερινά λίβελλοι εναντίον του οθωνικού καθεστώτος (Μαρκεζίνης, σ. 264-265).

Η επανάσταση οργανώθηκε κυρίως από αξιωματικούς του στρατού, πολιτικούς παράγοντες και τοπικούς παράγοντες που αντιτίθεντο στην αυταρχική διακυβέρνηση του Όθωνα, την παραβίαση του Συντάγματος του 1844 και τον αποκλεισμό σημαντικού μέρους του πολιτικού κόσμου από τη διακυβέρνηση. Σημαντικές μορφές του στρατού που συμμετείχαν ήταν ο υπολοχαγός Δ.Θ. Γρίβας, ο υπίλαρχος Τριτάκης, ο υπολοχαγός Χρ. Κατσιοκογιάννης, ενώ ψυχή της όλης κίνησης ήταν ο αντισυνταγματάρχης Αρτ. Μίχος. Ανάμεσα στους πολιτικούς και γενικά στους πολίτες που πήραν μέρος, συγκαταλέγονται ο υποπρόξενος του Βελγίου Σ. Ζαβιτσάνος, ο δήμαρχος Πολυχρόνης Ζαφειρόπουλος, ο εφέτης Γ. Πετμετζάς, ο πρωτοδίκης Π. Μαυρομιχάλης, πολλοί δικηγόροι και μια γυναίκα, η Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, η οποία με την αποφασιστικότητά της και τον δυναμισμό της ενθάρρυνε πολλούς – κυρίως νέους – να συμμετάσχουν στην επανάσταση.

Σημαντική ήταν η συνεισφορά στρατιωτικών δυνάμεων της φρουράς του Ναυπλίου, γεγονός που προσέδωσε στην εξέγερση ισχυρή δυναμική ήδη από τα πρώτα της στάδια. Παράλληλα, η επανάσταση εξέφραζε και ευρύτερες κοινωνικές αντιδράσεις, που σχετίζονταν με οικονομικές πιέσεις, πολιτική αβεβαιότητα και έλλειψη εμπιστοσύνης προς το καθεστώς (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 193).

Σαν ημερομηνία έναρξης της επανάστασης είχε οριστεί η 3^η Φεβρουαρίου, τελικά όμως, επειδή το καθεστώς είχε υποψίες για το τι προετοιμαζόταν, οι οργανωτές

αποφάσισαν να επισπεύσουν την ημερομηνία. Έτσι, η επανάσταση ξέσπασε τη νύχτα της 31^{ης} Ιανουαρίου προς 1^η Φεβρουαρίου. Οι επαναστάτες κατέλαβαν την πόλη και οχύρωσαν τις θέσεις τους, ελπίζοντας ότι η εξέγερση θα επεκταθεί και σε άλλες περιοχές της χώρας. Λίγες ώρες αργότερα κατέλαβαν και το Παλαμήδι. Το πρωί συνέστησαν επιτροπή, η οποία δημοσίευσε τα βασικά αιτήματα της επανάστασης στην εφημερίδα των επαναστατών *Ο Συνταγματικός Έλληνα*:

«α. η κατάλυσις του συστήματος της νοθεύσεως των ελευθεριών και η εις την Κυβέρνησιν έλευσις ανδρών εναρέτων και εχόντων την θέλησιν ανοθεύτως να πραγματοποιήσωσι τας Συνταγματικάς ελευθερίας.

β. Η διάλυσις της υπαρχούσης βουλής ως μη απορρεούσης εκ της του λαού ελευθέρας εκλογής.

γ. Η συγκάλεσις εθνοσυνελεύσεως προς το συμφέρον του Έθνους και του Θρόνου διά την λύσιν εθνικών εκκρεμών ζητημάτων, τα οποία κρατούσι μετέωρον την τύχην του Έθνους» (Ανώνυμος, 1862, σ. 72).

Ταυτόχρονα έστειλαν και έγγραφο στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, στο οποίο εξηγούσαν τους λόγους που τους ώθησαν στην επανάσταση. Όμως προσπάθησαν, μέσω της εφημερίδας τους να προσελκύσουν όσο περισσότερους Έλληνες μπορούσαν: «όσοι μέχρι τούδε δεν διεκηρύξατε τα αισθήματά σας, σπεύσατε αφόβως να εκδηλώσητε ταύτα και να λάβητε τα όπλα [...]. Αποδιώξατε λοιπόν θαρραλέως τας αρχάς του συστήματος αυτού και σπεύσατε να συγκεντρωθήτε πανταχόθεν εις τας ωραίας της Αργολίδας πεδιάδας, όπου σας περιμένομεν, ίνα άπαντες ηνωμένοι βαδίσωμεν εις την Πρωτεύουσαν, απαιτούντες την εκπλήρωσιν των ευχών του Έθνους» (Ο Συνταγματικός Έλληνα, αρ. 1, 5.2.1862).

Η κυβέρνηση αντέδρασε άμεσα στις παραπάνω εξελίξεις, αποστέλλοντας ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις για την καταστολή της εξέγερσης. Οργανώθηκε στρατόπεδο στην Κόρινθο υπό την αρχηγία του υποστράτηγου Χαν, ενώ ο Ιωάννης (Γενναίος) Κολοκοτρώνης, δευτερότοκος γιος του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, στάλθηκε στους Μύλους για να καταπνίξει την επανάσταση. Επίσης, εστάλη εγκύκλιος σε όλους τους νομάρχες και έπαρχους, η οποία αποδοκίμαζε απερίφραστα το κίνημα. Στις 3 Φεβρουαρίου έφτασε στην Κόρινθο και ο ίδιος ο Όθων, ο οποίος απευθυνόμενος στο στρατό είπε μεταξύ άλλων τα εξής:

- «Μετά βαθείας λύπης επληροφορήτην ότι άνθρωποι, εις τους οποίους δεν θέλω να δώσω πλέον τον έντιμον τίτλον του στρατιώτου, τον οποίον φέρετε υμείς, ότι οι άνθρωποι ούτοι εγένοντο άπιστοι εις τον όρκον, τον οποίον έδωσαν ενώπιον Θεού και

ανθρώπων, εγένοντο άπιστοι εις το σύνταγμα και τους νόμους, οι οποίοι, επ' αγαθώ και σωτηρία της πατρίδος, επιβάλλουσιν εις τον στρατιώτην ως πρώτιστον καθήκον του την πίστιν και υποταγήν εις τον βασιλέα, τον ανώτατον άρχοντα του στρατού. Καλέσας υμάς να επαναφέρητε εις την υποταγήν τους αποστατήσαντας, σας ενεπιστεύθην την τιμήν του ελληνικού στρατού» (Μαρκεζίνης, σ. 266).

Στις 8 Φεβρουαρίου η Ιερά Σύνοδος εξέδωσε αυστηρή εγκύκλιο κατά των επαναστατών, με την οποία απειλούσε ότι η κατάρα του Θεού θα επέλθει εναντίον των «αφρόνων, λυμεώνων της κοινωνίας και αισχρών προδοτών της Πατρίδος» (Μαρκεζίνης, σ. 266).

Η Ναυπλιακή Επανάσταση εξελίχθηκε μέσα από μια σειρά γοργών και αιματηρών στρατιωτικών αναμετρήσεων. Η πρώτη ένοπλη σύγκρουση πραγματοποιήθηκε στα Δερβένια της Κορίνθου, τη φύλαξη των οποίων είχε αναλάβει ο Τριτάκης· ωστόσο, εξαιτίας του περιορισμένου αριθμού των ανδρών του, αναγκάστηκε γρήγορα να παραδοθεί. Μετά την επιτυχία αυτή, ο κυβερνητικός στρατός βάδισε αμέσως κατά του Άργους, το οποίο και κατέλαβε εύκολα στις 6 Φεβρουαρίου, καθώς οι επαναστατικές δυνάμεις είχαν επιλέξει να το εκκενώσουν έγκαιρα.

Δύο ημέρες αργότερα, στις 8 Φεβρουαρίου, οι κυβερνητικές δυνάμεις επιχείρησαν να ανακαταλάβουν το ίδιο το Ναύπλιο με απευθείας επίθεση, αλλά απέτυχαν μπροστά στην ισχυρή αντίσταση των εξεγερμένων, γεγονός που τους ανάγκασε να θέσουν την πόλη υπό στενή πολιορκία. Οι επαναστάτες συνέχισαν να αμύνονται σθεναρά και, μάλιστα, στις 26 Φεβρουαρίου επιχείρησαν να σπάσουν τον κλοιό καταλαμβάνοντας την Τίρυνθα, όμως η προσπάθειά τους αποκρούστηκε από τον κυβερνητικό στρατό.

Η κρίσιμη και αποφασιστική μάχη δόθηκε τελικά την 1η Μαρτίου. Αν και έληξε με νίκη των κυβερνητικών δυνάμεων, το κόστος σε ανθρώπινες ζωές υπήρξε βαρύτατο και για τις δύο πλευρές. Αμέσως μετά, ο βασιλικός στρατηγός Χαν απαίτησε από τον ηγέτη των επαναστατών, τον Μίχο, την παράδοση της πόλης εντός εικοσιτετραώρου. Μην βλέποντας άλλη διέξοδο, ο Μίχος αποδέχτηκε τον όρο, ζητώντας παράλληλα να δοθεί γενική αμνηστία στους συμμετέχοντες.

Ωστόσο, η συμφωνία αυτή δεν βρήκε όλους τους επαναστάτες σύμφωνους· ο Γρίβας, μαζί με αρκετούς άλλους, αρνήθηκε πεισματικά να παραδοθεί και οχυρώθηκε στο φρούριο του Παλαμηδίου, αποφασισμένος να πολεμήσει μέχρις εσχάτων. Ύστερα από μεμονωμένες συγκρούσεις που ακολούθησαν, ο Όθωνας απέστειλε στις 24 Μαρτίου διάταγμα με το οποίο χορηγούσε γενική αμνηστία, εξαιρώντας εντούτοις από αυτήν τον Γρίβα, τον Μίχο και ακόμη 17 ηγετικά στελέχη της εξέγερσης, στους οποίους

επετράπη τελικά να επιβιβαστούν σε ξένα πλοία. Η αυλαία της επανάστασης έπεσε οριστικά στις 8 Απριλίου, όταν ο κυβερνητικός στρατός εισήλθε πανηγυρικά στο Ναύπλιο.

Παρά τη στρατιωτική της αποτυχία, η Ναυπλιακή Επανάσταση ανέδειξε με σαφήνεια την έκταση της δυσαρέσκειας στον στρατό και την κοινωνία, καθώς και την αδυναμία του καθεστώτος να εξασφαλίσει σταθερή πολιτική υποστήριξη (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 194-195· Κωστής, 2013· Πετρόπουλος, 1997).

Επιπλέον, η επανάσταση λειτούργησε ως προάγγελος των εξελίξεων που ακολούθησαν λίγους μήνες αργότερα. Το κύρος του Όθωνα είχε πλέον σοβαρά κλονιστεί, ενώ η εμπιστοσύνη προς τη μοναρχία είχε διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό. Έτσι, η Ναυπλιακή Επανάσταση μπορεί να θεωρηθεί ως ένα καθοριστικό βήμα προς την τελική ανατροπή του βασιλιά, που πραγματοποιήθηκε με την εξέγερση του Οκτωβρίου του ίδιου έτους.

2. Η γενίκευση του αντιοθωνικού κινήματος

Η εκδήλωση της Ναυπλιακή Επανάσταση δεν αποτέλεσε ένα απομονωμένο επεισόδιο περιορισμένης εμβέλειας, αλλά λειτούργησε ως κρίσιμο σημείο καμπής για τη συνολική πορεία του αντιοθωνικού κινήματος. Παράλληλα, η εξέγερση προσέφερε ένα από παράδειγμα ενεργητικής αντίστασης, το οποίο λειτούργησε ως πρότυπο για μεταγενέστερες κινητοποιήσεις. Πράγματι, κατά τη διάρκεια του 1862, η αντίδραση κατά του Όθωνα άρχισε να εκδηλώνεται με αυξανόμενη συχνότητα και ένταση σε διάφορα σημεία της επικράτειας. Εξεγέρσεις και στάσεις σημειώθηκαν σε πόλεις και επαρχιακά κέντρα, όπως στην Πάτρα, στη Σύρο και σε περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, ενώ κινητοποιήσεις παρατηρήθηκαν και στην Αθήνα, όπου το πολιτικό κλίμα γινόταν ολοένα και πιο τεταμένο. Αν και οι κινήσεις αυτές δεν ήταν πάντοτε συντονισμένες μεταξύ τους, παρουσίαζαν κοινά χαρακτηριστικά: την αμφισβήτηση της μοναρχικής εξουσίας και την απαίτηση για πολιτική αλλαγή.

Η έλλειψη ενιαίου ηγετικού κέντρου αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο της περιόδου. Οι εξεγέρσεις συχνά εκδηλώνονταν αυθόρμητα ή οργανώνονταν από τοπικούς παράγοντες, στρατιωτικούς και πολιτευτές, χωρίς κεντρικό σχεδιασμό. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η πολυμορφία των εστιών αντίδρασης υποδηλώνει ότι η κρίση δεν ήταν επιφανειακή, αλλά είχε διαπεράσει διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και

γεωγραφικές περιοχές. Η γενίκευση της εξέγερσης δεν στηριζόταν σε έναν ενιαίο μηχανισμό, αλλά στη σύμπτωση πολλαπλών δυσανεσκειών.

Ιδιαίτερα κρίσιμος υπήρξε ο ρόλος του στρατού, ο οποίος αποτελούσε βασικό στήριγμα του καθεστώτος. Κατά την περίοδο αυτή, ωστόσο, καταγράφεται σαφής διάβρωση της συνοχής και της πειθαρχίας του. Πολλοί αξιωματικοί, επηρεασμένοι από τις πολιτικές εξελίξεις αλλά και από προσωπικές δυσανεσκειες (όπως ζητήματα προαγωγών και εύνοιας), έδειχναν απροθυμία να καταστείλουν τις εξεγέρσεις, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις συμμετείχαν ενεργά σε αυτές. Η στάση αυτή υπονόμωσε καθοριστικά την ικανότητα του κράτους να επιβάλει την τάξη και ενίσχυσε το κύρος των αντιπολιτευόμενων δυνάμεων.

Παράλληλα, η πολιτική αντιπολίτευση, αν και κατακερματισμένη και συχνά διαιρεμένη, άρχισε να συγκλίνει σε ένα κοινό αίτημα: την απομάκρυνση του Όθωνα από τον θρόνο. Πολιτικές προσωπικότητες και ομάδες που μέχρι πρότινος λειτουργούσαν ανταγωνιστικά, βρέθηκαν να συμμερίζονται την άποψη ότι η παραμονή του βασιλιά αποτελούσε τροχοπέδη για τη θεσμική ομαλότητα και την πολιτική εξέλιξη της χώρας. Η σύγκλιση αυτή δεν σήμαινε πλήρη ενότητα, αλλά συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός ευρύτερου αντιοθωνικού μετώπου (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 198).

Στο κοινωνικό επίπεδο, η δυσανεσκεια εκφραζόταν με ποικίλες μορφές. Εκτός από τις ένοπλες εξεγέρσεις, παρατηρούνται συγκεντρώσεις, διαμαρτυρίες, καθώς και έντονη διάδοση πολιτικών ιδεών μέσω του Τύπου και της προφορικής επικοινωνίας. Συνθήματα κατά της μοναρχίας και φήμες για επικείμενες αλλαγές κυκλοφορούσαν ευρέως, ενισχύοντας το αίσθημα ότι το καθεστώς βρισκόταν σε παρακμή. Η συμμετοχή ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων σε αυτές τις εκδηλώσεις υποδηλώνει ότι η αντίθεση προς τον Όθωνα είχε πάψει να είναι υπόθεση μιας περιορισμένης ελίτ.

Επιπλέον, δεν θα πρέπει να παραγνωριστεί και η ψυχολογική διάσταση των εξελίξεων. Η επαναλαμβανόμενη εκδήλωση εξεγέρσεων, ακόμη και όταν αυτές καταστέλλονταν, δημιουργούσε ένα αίσθημα δυναμικής αλλαγής και ενίσχυε την πεποίθηση ότι η πτώση του καθεστώτος ήταν ζήτημα χρόνου. Η απώλεια του κύρους της μοναρχίας υπήρξε σταδιακή αλλά καθοριστική, καθώς η εξουσία του Όθωνα άρχισε να εμφανίζεται ως απομονωμένη και αποδυναμωμένη (Μαρκεζίνης, σ. 272-273· Κλάσας, σ. 102).

Συνολικά, η γενίκευση της εξέγερσης το 1862 συνιστά την κορύφωση μιας μακρόχρονης διαδικασίας απονομιμοποίησης του οθωνικού καθεστώτος. Η Ναυπλιακή

Επανάσταση δεν υπήρξε απλώς ένα αποτυχημένο στρατιωτικό εγχείρημα, αλλά το έναυσμα για τη μετάβαση από τη διάχυτη δυσαρέσκεια στην ανοιχτή και γενικευμένη αμφισβήτηση της εξουσίας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, διαμορφώθηκαν οι προϋποθέσεις που οδήγησαν, λίγους μήνες αργότερα, στην οριστική έξωση του Όθωνα και στη μετάβαση σε μια νέα πολιτική φάση για το ελληνικό κράτος.

3. Η πτώση του Όθωνα

Μια τελευταία προσπάθεια του Όθωνα να ανακτήσει τη χαμένη του δημοτικότητα ήταν - μετά από προτροπή της Αμαλίας - να πραγματοποιήσει μια περιοδεία ανά την ελληνική επικράτεια και να έρθει σε απευθείας επαφή με τους πολίτες. Εξάλλου, οι κάτοικοι της υπαίθρου υποστήριζαν τον Όθωνα σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι οι κάτοικοι των πόλεων. Αντίρρηση σ' αυτήν την περιοδεία πρόβαλε ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, ο οποίος, όπως αναφέρει ο ίδιος στα Απομνημονεύματά του, είπε στη Βασίλισσα τα εξής: «...εις την περιοδείαν θα έχετε, ως συνήθως, ενθουσιώδεις δεξιώσεις από τον λαόν και θα ενθαρρυνθήτε και θα λησμονήσητε τον κρατήρα, όπου ευρίσκεται επάνω η βασιλεία» (Κολοκοτρώνης, 2006). Ωστόσο η περιοδεία ξεκίνησε την 2η/14η Οκτωβρίου 1862 (Αρχικά σαν μέρα αναχώρησης είχε οριστεί η 1/13^η Οκτωβρίου, αλλά η βασίλισσα – επειδή ήταν προληπτική - εξέφρασε την επιθυμία να μη γίνει η αναχώρηση την ημέρα εκείνη, που, επιπλέον, ήταν και Τρίτη) (Παλάσκας, 1882, σ. 7). Το βασιλικό ζεύγος επιβιβάστηκε στον ατμόπλοιο «Αμαλία» με αρχικούς προορισμούς την Ύδρα, τις Σπέτσες και το Άστρος. Στη συνέχεια προβλεπόταν ο γύρος ολόκληρης της Πελοποννήσου και το πλοίο θα κατέληγε στη δυτική και νότια Στερεά Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού αυτού ο Βασιλιάς και η Βασίλισσα σχεδίαζαν να επισκεφτούν περισσότερες από 25 πόλεις και κωμοπόλεις (Δραγούμης, σ. 300-302).

Ωστόσο, τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν, όπως τα περίμενε το βασιλικό ζεύγος, καθώς στις 4/16 Οκτωβρίου, ενώ βρίσκονταν στην Καλαμάτα, εκδηλώθηκε στάση από τη φρουρά της Βόνιτσας στην Ακαρνανία. Η εξέγερση εξαπλώθηκε με ιδιαίτερη ταχύτητα σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, αφού σχεδόν όλες οι στρατιωτικές φρουρές της χώρας προσχώρησαν διαδοχικά στους επαναστάτες. Το βράδυ της 10ης/22ας προς την 11η/23η Οκτωβρίου, το κίνημα επικράτησε και στην Αθήνα. Εκδόθηκε προκήρυξη με την ονομασία «Το Ψήφισμα του Έθνους», η οποία κήρυσσε έκπτωτο τον Όθωνα και ξεκινούσε με τη φράση «Τα δεινά της πατρίδος έπαυσαν». Ωστόσο, στο ίδιο κείμενο

διευκρινιζόταν ότι ο θεσμός της βασιλείας θα παρέμενε αμετάβλητος, καθώς οι Έλληνες θα αναζητούσαν νέο βασιλιά. Ήταν σαφές ότι η επανάσταση στρεφόταν συγκεκριμένα ενάντια στο πρόσωπο του Όθωνα και όχι εναντίον της μοναρχίας γενικότερα. Επιπλέον, το Ψήφισμα όριζε τη δημιουργία προσωρινής Κυβέρνησης και την σύγκληση Εθνικής Συντακτικής Συνελεύσεως με σκοπό την δημιουργία συντάγματος και την εκλογή νέου ηγεμόνα.

Παρ' όλο που ο Όθων είχε ενημερωθεί για τη στάση της Βόνιτσας ήδη από τις 8/20 Οκτωβρίου, δεν αποφάσισε άμεσα να διακόψει την περιοδεία του και να επιστρέψει στην Αθήνα. Η καθυστέρηση αυτή ήταν χαρακτηριστική της μόνιμης αδυναμίας και αβουλίας που τον χαρακτήριζαν. Μόνο μετά από σαράντα οκτώ ώρες έδωσε τελικά τη διαταγή της επιστροφής. Όταν όμως κόντευε να φτάσει στον Πειραιά κατά το μεσημέρι της 11ης/23ης Οκτωβρίου, δεν υπήρχε περιθώριο μεταβολής των δεδομένων. Λίγες ώρες νωρίτερα είχε ορκιστεί προσωρινή κυβέρνηση με πρόεδρο τον Δημήτριο Βούλγαρη. Όμως ακόμη και τότε ο Όθων δίσταζε να αναλάβει πρωτοβουλίες και σκέφτηκε να συζητήσει το θέμα με τους διπλωμάτες του. Η Αμαλία, αντίθετα, μιλώντας του σε έντονο ύφος, του είπε να μην εμπιστεύεται τους διπλωμάτες του, αλλά να επιστρέψουν στη νότια Πελοπόννησο και από εκεί να αντιμετωπίσουν την επανάσταση, στηριζόμενοι στις δυνάμεις που παρέμεναν πιστές στον θρόνο. Ο Όθων τότε προσκάλεσε στο «Αμαλία» τους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά και της Βαυαρίας, και τους ζήτησε τη γνώμη για το θέμα. Εκείνοι, από την πλευρά τους, τον συμβούλευσαν να αποδεχθεί την πραγματικότητα, να θεωρήσει τετελεσμένο το γεγονός της απώλειας του θρόνου του και να εγκαταλείψει την Ελλάδα. Ο Όθων πείστηκε ότι δεν υπήρχε άλλη επιλογή. Αυτή ήταν η πρώτη φορά που ο Όθων δεν άκουσε την Αμαλία, ενώ πάντοτε τον επηρέαζε αυτή (Κλάψης, σ. 103· Παλάσκας, σ. 17· Μαρκεζίνης, σ. 274· Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος 30, σ. 198-199).

Ο κυβερνήτης του «Αμαλία», πλωτάρχης Λεωνίδας Παλάσκας, προσπάθησε να αλλάξει τη γνώμη του Όθωνα, παρακαλώντας τον να καταφύγει στη Λακωνία, όπου υπήρχαν πολλοί υποστηρικτές του, ή σε κάποιο νησί του Αιγαίου, όπου θα μπορούσε να οχυρωθεί και με τη βοήθεια του Ναυτικού να αντιμετωπίσει τους επαναστάτες. Ο Όθων όμως είπε πως έχει βαρεθεί πια τις συνεχείς επαναστάσεις και, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Παλάσκας, σχολίασε την κατάσταση με τα εξής λόγια: «Όσο πατώ το ελληνικό έδαφος, οι Έλληνες δεν θα καταλάβουν ποτέ ότι δεν φταίω καθόλου για όσα με κατηγορούν» (Παλάσκας, σ. 33). Βλέποντας ο Παλάσκας ότι ο Όθων ήταν ανένδοτος, του είπε ότι ήταν στη διάθεσή του να τον μεταφέρει στη Βενετία ή σε όποιο άλλο λιμάνι

επιθυμούσε. Ο Όθων όμως αρνήθηκε φοβούμενος μήπως αυτό ερμηνευθεί σαν ιδιοποίηση κρατικής περιουσίας. Είναι ενδιαφέρον ότι, μετά την εκθρόνισή του, το ατμόπλοιο μετονομάστηκε από «Αμαλία» σε «Ελλάς». (Πιθανότατα αυτό ήταν επιθυμία και της ίδιας της Αμαλίας). Τελικά αποφασίστηκε ο Όθωνας και η Αμαλία να εγκαταλείψουν την Ελλάδα με τη βρετανική κορβέτα Σκύλλα. Το όνομα του πλοίου δημιουργούσε έναν ιδιαίτερα συμβολικό συνειρμό, καθώς παρέπεμπε στο ομώνυμο θαλάσσιο τέρας της ελληνικής μυθολογίας, το οποίο μαζί με τη Χάρυβδη φύλαγαν το επικίνδυνο στενό μεταξύ Σικελίας και Καλαβρίας. Όπως ακριβώς οι αρχαίοι Έλληνες ναυτικοί, έτσι και ο Όθων βρέθηκε παγιδευμένος ανάμεσα σε Σκύλλα και Χάρυβδη – όχι όμως στη θάλασσα, αλλά στις ανεξέλεγκτες επαναστατικές εξελίξεις. Παράλληλα, το γεγονός ότι το πλοίο ήταν βρετανικό προσέθετε ένα στοιχείο τραγικής ειρωνείας: με βρετανικό πλοίο είχε φτάσει ο Όθων στην Ελλάδα το 1833 ως νεοεκλεγείς βασιλιάς, και με βρετανικό πλοίο θα αναχωρούσε το 1862, έκπτωτος πλέον από τον ελληνικό θρόνο (Κλάψης, σ. 103-104).

Το πρωί της 12ης/24ης Οκτωβρίου, ο Όθων ντυμένος με παραδοσιακή φουστανέλα, αποχαιρέτισε μέσα σε συγκινησιακό κλίμα το πλήρωμα του «Αμαλία», εκτός από τον κυβερνήτη, Λεωνίδα Παλάσκα, ο οποίος αποδέχτηκε την πρόταση του Όθωνα να τον ακολουθήσει στη Βαυαρία. Πριν αναχωρήσει μαζί με τη σύζυγό του, ευχήθηκε με δάκρυα στα μάτια να είναι ευτυχισμένη η Ελλάδα. Όταν πια επιβιβάστηκε στη Σκύλλα, όπου οι Άγγλοι τον υποδέχτηκαν με όλες τις βασιλικές τιμές, συνέταξε την τελευταία του διακήρυξη προς τον ελληνικό λαό, στην οποία εξηγούσε το λόγο για τον οποίο αποφάσισε να παραιτηθεί από τον θρόνο και να εγκαταλείψει τη χώρα. Παράλληλα, τόνιζε τη μεγάλη του αγάπη για την Ελλάδα και ζητούσε από τον Θεό να την ευλογεί (Παλάσκας, σ. 43-46).

Αναλυτικά η διακήρυξη του Όθωνα ανέφερε τα εξής:

- «Έλληνες!

Πεπεισμένος ότι μετά τα τελευταία συμβάντα, άτινα έλαβον χώραν εις διάφορα μέρη του Βασιλείου και ιδίως εις την Πρωτεύουσαν, η περαιτέρω εν Ελλάδι διαμονή μου κατά την στιγμήν ταύτην ηδύνατο να φέρη τους κατοίκους αυτής εις ταραχάς αιματηράς και δυσκόλους να καταβληθώσιν, απεφάσισα ν' αναχωρήσω εκ του τόπου τούτου, τον οποίον ηγάπησα και εισέτι αγαπώ, και προς την ευημερίαν του οποίου από τριακονταετίας σχεδόν ούτε φροντίδων, ούτε κόπου εφείσθην.

Αποφεύγων πάσαν επίδειξιν, είχαν προ οφθαλμών μόνον τα αληθή της Ελλάδος συμφέροντα και πάσαις δυνάμεσι προσεπάθησα να προαγάγω την υλικήν και ηθικήν

αυτής ανάπτυξιν, επιστήσας ιδίως την προσοχήν μου εις την αμερόληπτον της δικαιοσύνης απονομήν. Οσάκις δε επρόκειτο περί των κατά του προσώπου μου πολιτικών εγκλημάτων, έδειξα πάντοτε μεγίστην επιείκειαν και λήθην των πεπραγμένων. Επιστρέφων εις την γην της γεννήσεώς μου, λυπούμαι αναλογιζόμενος τας συμφοράς, υφ' ων επαπειλείται η προσφιλής μου Ελλάς εκ της νέας πλοκής των πραγμάτων, και παρακαλώ τον εύσπλαγχνον Θεόν ν' απονέμη πάντοτε την χάριν Του εις τας τύχας της Ελλάδος».

(Εκδόθηκε στο λιμάνι της Σαλαμίνας την 12/24 Οκτωβρίου 1862).

Στις εννιά το βράδυ η Σκύλλα απέπλευσε οδηγώντας τον Όθωνα και την Αμαλία για πάντα μακριά από την Ελλάδα. Στις 14/26 Οκτωβρίου το πλοίο έφτασε στην Κέρκυρα, όπου ο αγγλικός στόλος που στάθμευε εκεί απέδωσε τιμές στους έκπτωτους βασιλείς. Η Σκύλλα έμεινε εκεί λίγες ώρες για ανεφοδιασμό γαιανθράκων και συνέχισε το ταξίδι της για τη Βενετία, όπου έφτασε στις 17/29 Οκτωβρίου. Στη συνέχεια ο Όθων και η Αμαλία επιβιβάστηκαν στο σιδηρόδρομο και ταξίδεψαν για τη Βαυαρία. Έφτασαν στο Μόναχο στις 20 Οκτωβρίου / 1 Νοεμβρίου (Παλάσκας, σ. 43-46). Έζησαν εκεί για κάποιο χρονικό διάστημα και κατόπιν αποσύρθηκαν στη βαυαρική πόλη Βαμβέργη, όπου έζησαν σε αφάνεια μαζί με τη μικρή τους ακολουθία. Αξιοσημείωτο είναι ότι συμφώνησαν μερικές ώρες την ημέρα να μιλάνε στα ελληνικά, για να θυμούνται τα χρόνια που έζησαν στην Ελλάδα. Στις 14/26 Ιουλίου 1867 ο Όθων πέθανε από ιλαρά σε ηλικία μόλις 52 χρονών. Ενταφιάστηκε στην κρύπτη της εκκλησίας Τεατίνερ του Μονάχου, όπου βρίσκονται οι τάφοι των βασιλιάδων της Βαυαρίας και των οικογενειών τους. Σύμφωνα με προσωπική του επιθυμία, οδηγήθηκε στην τελευταία του κατοικία φορώντας την αγαπημένη του ελληνική φουστανέλα. Οκτώ χρόνια αργότερα, στις 8/20 Μαΐου 1875, πέθανε και η Αμαλία σε ηλικία 57 χρονών.

3.1. Η έξωση του Όθωνα μέσα από τα τεκμήρια της εποχής

Στην παρούσα υποενότητα εξετάζεται μια σειρά από πρωτογενείς πηγές, οι οποίες φωτίζουν τα ιστορικά γεγονότα που περιγράφηκαν προηγουμένως. Η θεσμική νομιμοποίηση του τέλους του οθωνικού καθεστώτος μέσα από τα επίσημα κρατικά έγγραφα, σε συνδυασμό με την αποτύπωση του λαϊκού αισθήματος στον Τύπο της εποχής, συνθέτουν ένα σώμα τεκμηρίων που όχι μόνο προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες, αλλά αποτελεί και το έναυσμα για περαιτέρω ιστορική έρευνα.

Το Ψήφισμα του Έθνους, το οποίο κήρυξε τον Όθωνα έκπτωτο και εκδόθηκε λίγες μέρες μετά το ξέσπασμα της εξέγερσης της φρουράς της Βόνιτσας, συγκεκριμένα στις 11 Οκτωβρίου 1862, κατήργησε τη βασιλεία του Όθωνα και προχώρησε στη σύσταση προσωρινής κυβέρνησης μέχρι να συγκληθεί Εθνική Συνέλευση. Το ψήφισμα, βέβαια, καταργούσε τη βασιλεία του Όθωνα και τη βαυαρική δυναστεία, δεν στρεφόταν κατά του θεσμού της βασιλείας γενικά. Με το ψήφισμα αυτό γινόταν φανερό ότι το "έθνος" ήταν ο φορέας της αλλαγής και στο εξής ο λαός θα ήταν ο κυρίαρχος φορέας της εξουσίας, όχι ο βασιλιάς. Το ίδιο πνεύμα διατηρήθηκε και στην Εθνική Συνέλευση, η οποία συγκλήθηκε στις 10 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους και αναγόρευσε παμψηφεί βασιλιά των Ελλήνων τον πρίγκιπα Γεώργιο της Δανίας. Δυο χρόνια αργότερα ψηφίστηκε το Σύνταγμα του 1864, το οποίο όρισε σαν μορφή πολιτεύματος τη βασιλευομένη δημοκρατία στη θέση της συνταγματικής μοναρχίας που ίσχυε μέχρι τότε.

Αναλυτικά το κείμενο του Ψηφίσματος του Έθνους αναφέρει τα εξής:

«Τα δεινά της Πατρίδος έπαυσαν. Άπασαι αι επαρχίαι και η πρωτεύουσα συνενωθείσαι μετά του στρατού έθεσαν τέρμα εις αυτά. Ως κοινή δε έκφρασις του Ελληνικού Έθνους ολοκλήρου κηρύττεται και ψηφίζεται: Η βασιλεία του Όθωνος καταργείται. Προσωρινή κυβέρνησις συνιστάται όπως κυβερνήση το κράτος μέχρι συγκαλέσεως της Εθνικής συνελεύσεως, συγκειμένη εκ των εξής πολιτών: Δημητρίου Βούλγαρη Προέδρου, Κωνσταντίνου Κανάρη, Βενιζέλου Ρούφου. Εθνική Συντακτική Συνέλευσις καλείται αμέσως προς σύνταξιν της Πολιτείας και εκλογήν ηγεμόνος. Ζήτω το Έθνος! Ζήτω η Πατρίς!»

Εγένετο εις Αθήνας εν έτει σωτηρίω 1862 και μηνί Οκτωβρίω τη δεκάτη αυτού (Φ.Ε.Κ., 10/22 Οκτωβρίου 1862).

Στο ίδιο Φύλλο της Κυβέρνησης η Προσωρινή Κυβέρνηση απευθυνόταν στους Έλληνες ως εξής:

«Έλληνες !

Αί εὐχαὶ τοῦ ἔθνους εἰσηκούσθησαν τῇ θεῖᾳ συνάρσεσ. Λαὸς καὶ Στρατὸς ὁμοφώνως τὴν δυναστείαν τοῦ ὄθωνος κατέλυσαν καὶ συνέστησαν προσωρινὴν Κυβέρνησιν ἐκ τῶν πολιτῶν Δ.Γ. Βούλγαρη Προέδρου, Κ. Κανάρη καὶ Β, Ρούφου.

ἐν Αθήναις τῇ 11 Οκτωβρίου 1862.

ὁ Πρόεδρος

Δ.Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ» (Φ.Ε.Κ., 1862).

Η έξωση του βασιλιά Όθωνα τον Οκτώβριο του 1862 αποτέλεσε κορυφαίο πολιτικό γεγονός του 19ου αιώνα, προκαλώντας έντονες και άμεσες αντιδράσεις στον αθηναϊκό Τύπο. Ανάμεσα στα σημαντικότερα έντυπα της εποχής, οι εφημερίδες «Αιών» και «Ελπίς» κατέγραψαν και ερμήνευσαν τα γεγονότα με διαφορετική ένταση αλλά κοινή πολιτική κατεύθυνση: την ανάγκη πολιτειακής ανανέωσης και την οριστική απομάκρυνση της βαυαρικής δυναστείας.

Ο «Αιών» τάχθηκε ανοιχτά και με πάθος υπέρ της καθεστωτικής μεταβολής της 10ης Οκτωβρίου 1862, υποστηρίζοντας ακράδαντα όσους ανέλαβαν την πρωτοβουλία της έξωσης, παρά το γεγονός ότι κατά την περίοδο των αναταραχών ο διευθυντής της εφημερίδας, Τιμολέων Φιλήμων, αναγκάστηκε προσωρινά να εγκαταλείψει την Αθήνα. Στα φύλλα της 23ης και 24ης Οκτωβρίου, η πτώση του Όθωνα παρουσιάστηκε με θριαμβευτικό τόνο ως μια πράξη «νόμιμης άμυνας» και «εθνικής λύτρωσης» απέναντι σε μια «τυραννική και ξενόφερτη αυλή». Η εφημερίδα υποστήριξε ότι με την επανάσταση της φρουράς της Βόνιτσας ο λαός «ανέκτησε τα δικαιώματά του» και η Αθήνα «ανέπνευσε ελευθέρως», προτάσσοντας τη συλλογική βούληση του έθνους έναντι της τυφλής βίας. Τις επόμενες ημέρες (φύλλα 26ης Οκτωβρίου και 1ης Νοεμβρίου), η αρθρογραφία απέκτησε τον χαρακτήρα πολιτικής κατηγορίας αλλά και προγραμματικής διακήρυξης. Αναλύοντας τα αίτια της πτώσης, ο «Αιών» εστίασε στην «πολιτική τύφλωση» και τη συστηματική παραβίαση του Συντάγματος από τη δυναστεία, η οποία είχε πλέον απολέσει κάθε νομιμοποίηση. Η έξωση αποτιμήθηκε ως η μόνη οδός προς την «εθνικήν αναγέννησιν», θέτοντας ως άμεση προτεραιότητα τη δημιουργία ενός νέου συντάγματος και την εκλογή ενός νέου μονάρχη που θα σέβεται το έθνος.

Σε αντίθεση με τον ορμητικό τόνο του «Αιώνα», η «Ελπίς» υιοθέτησε μια σαφώς πιο μετριοπαθή, θεσμική και ψυχραιμη προσέγγιση, παρά την κοινή της πεποίθηση ότι η απομάκρυνση του Βασιλιά ήταν η μοναδική βιώσιμη λύση. Ήδη από το φύλλο της 22ης Οκτωβρίου, η εφημερίδα απέδωσε την πτώση σε μια «μακρά πολιτική αστοχία» του Στέμματος, απευθύνοντας ταυτόχρονα έκκληση προς τους πολίτες για ηρεμία, συνταγματική ομαλότητα και αποφυγή ακροτήτων. Σταδιακά, στα τέλη Οκτωβρίου (φύλλα 25ης και 30ής Οκτωβρίου), η κριτική της έγινε πιο συγκροτημένη αλλά παρέμεινε ήπια. Η «Ελπίς» τόνισε ότι ο Όθωνας απέτυχε να συμβιβαστεί με τις συνταγματικές απαιτήσεις των καιρών και παρουσίασε την έξωση ως προϊόν πολιτικής ωρίμανσης του έθνους και όχι ως αποτέλεσμα παρορμητισμού. Η στάση της κορυφώθηκε στο φύλλο της 5ης Νοεμβρίου, όπου στρέφοντας το βλέμμα στο μέλλον,

υπογράμμισε ότι η χώρα είχε ανάγκη από ευρεία εθνική συνεννόηση, πολιτική σταθερότητα και την έλευση ενός νέου ηγεμόνα με σύγχρονη ευρωπαϊκή πολιτική κουλτούρα, ο οποίος θα λειτουργούσε αποκλειστικά ως εγγυητής της θεσμικής συνέχειας του κράτους.

Υπήρξαν όμως και οι φωνές που μίλησαν υπέρ του Όθωνα και της βασιλείας του. Μια από αυτές ήταν μια επιστολή του Φιλήμονα Ιωάννου, ο οποίος υπήρξε δάσκαλος ελληνικών του Όθωνα και της Αμαλίας. Σε αντίθεση με τον έντονα επικριτικό λόγο του αθηναϊκού Τύπου, η ιδιωτική επιστολή του Φιλήμονος Ιωάννου προς έναν στενό φίλο του προσφέρει μια εντελώς διαφορετική οπτική. Ο Ιωάννου υπερασπίζεται τον Όθωνα, τονίζει την καλοσύνη και την ευγένειά του, και θεωρεί άδικες τις κατηγορίες που εξαπέλυσε ο λαός και ο Τύπος εναντίον του. Επιπλέον, η επιστολή λειτουργεί ως τεκμήριο της συναισθηματικής σχέσης που ανέπτυξαν ορισμένα μέλη της αυλής με τον Όθωνα. Ο Ιωάννου δεν γράφει ως ουδέτερος παρατηρητής, αλλά σαν άνθρωπος που γνώρισε τον βασιλιά σε προσωπικό επίπεδο και αισθάνεται την ανάγκη να υπερασπιστεί την τιμή και την υστεροφημία του. Αυτή η συναισθηματική διάσταση δεν μειώνει την αξία της επιστολής, αντίθετα την καθιστά ακόμη πιο χρήσιμη πρωτογενή πηγή, καθώς αποτυπώνει την πρόσληψη του βασιλιά από το στενό του περιβάλλον και αναδεικνύει την απόσταση ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική εικόνα του μονάρχη.

Το κείμενο της επιστολής αναφέρει τα εξής:

«Δεν λέγω επί του παρόντος τίποτα περί του βασιλέως Όθωνος και των διαβολέων αυτού. Αι γλώσσα των ανθρώπων ομοιάζουν το ρεύμα του Ευρίπου. Θέλουν στροφή (και ήρχισαν να στρέφονται) και θέλουν αποδότην δικαιοσύνην εις τον ηπιώτατον και αγαθώτατον εκείνον μονάρχην, όστις ηγάπησε την Ελλάδα πλείοτερον της πατρίδος του, ειργάσθη υπέρ αυτής εν αγαθή συνειδήσει, αφειδών και υγείας και ζωής, εδαπάνησε τριάκοντα έτη, τα ανθηρότερα της ζωής του, υπέρ της ευημερίας των υπηκόων του, μετά γε τοσαύτας (ετησίας σχεδόν) συνομωσίας και ανταρσίας ουδέποτε υπέγραψε θανατικήν καταδίκην ένεκα πολιτικών εγκλημάτων, ουδέποτε ηνέχθη να χυθή ένεκα τοιούτων ουδέ ρανίς αίματος, εδείχθη δε πάντοτε έτοιμος να συγχωρήση τους ενθρούς του και να τους εισαγάγη εις την υπηρεσίαν. Οι διαβολείς του θέλουν αισθανθή τύψιν συνειδότος δι' όσα ενσυνειδήτως εξετόξευσαν κατά του εναρέτου και αθώου βασιλέως, εις ον απέδωκαν την αιτίαν πάντων εκείνων των κακών εν Ελλάδι, ων αληθείς αίτιοι ήσαν αυτοί ή άλλοι όμοιοι αυτών. Ως οι Εβραίοι επίστευον, ότι καθορίζονται από πάντων των αμαρτημάτων των, φορτώνοντες αυτά εις την ράχιν του αποδιοπομπαίου τράγου, τον οποίον απεδίωκον εις την έρημον, ούτω και ημείς

πιστεύομεν, ότι απαλλασσόμεθα των κακών ημών, ρίπτοντες αυτά εις την ράχιν των ηγεμόνων ημών. Δις μέχρι τούτου επράξαμεν τούτο.

Ο Θεός ας μας συγχωρήση» (Εστία, 1880).

4. Γενική αποτίμηση της έξωσης

Η έξωση του Όθωνα αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, καθώς σηματοδότησε το τέλος της πρώτης περιόδου της ελληνικής μοναρχίας και ανέδειξε τις βαθιές αντιφάσεις που χαρακτήριζαν τη λειτουργία του ελληνικού κράτους κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία. Η ανατροπή του Όθωνα δεν υπήρξε αποτέλεσμα μιας μεμονωμένης κρίσης ή ενός αιφνίδιου ξεσπάσματος, αλλά η κατάληξη μιας μακράς διαδικασίας πολιτικής φθοράς, κοινωνικής δυσαρέσκειας και σταδιακής απονομιμοποίησης της βασιλικής εξουσίας.

Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που οδήγησαν στην πτώση του καθεστώτος ήταν η αδυναμία του Όθωνα να προσαρμοστεί στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της εποχής. Παρά το γεγονός ότι η παραχώρηση συντάγματος μετά την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου υπήρξε σημαντική εξέλιξη, η λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος παρέμεινε περιορισμένη. Ο βασιλιάς συνέχισε να παρεμβαίνει ενεργά στην πολιτική ζωή, να επηρεάζει τον σχηματισμό κυβερνήσεων και να διατηρεί έναν συγκεντρωτικό τρόπο άσκησης της εξουσίας, γεγονός που προκαλούσε συχνές συγκρούσεις με πολιτικούς και κοινοβουλευτικούς παράγοντες.

Παράλληλα, το καθεστώς δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει ισχυρούς δεσμούς εμπιστοσύνης με μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Η παρουσία Βαυαρών στα πρώτα χρόνια της βασιλείας, η ευνοιοκρατία, η αίσθηση εξάρτησης από τις Μεγάλες Δυνάμεις και η αδυναμία επίλυσης βασικών οικονομικών και διοικητικών προβλημάτων καλλιέργησαν κλίμα δυσπιστίας απέναντι στη μοναρχία. Ιδιαίτερα μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο και την αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά, η εικόνα του Όθωνα υπέστη σοβαρό πλήγμα, καθώς πολλοί θεώρησαν ότι η κυβέρνηση αδυνατούσε να υπερασπιστεί τα εθνικά συμφέροντα και την αξιοπρέπεια του κράτους.

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του αντιοθωνικού κλίματος διαδραμάτισε και η ανάπτυξη νέων κοινωνικών ομάδων, ιδιαίτερα μορφωμένων αστικών στρωμάτων, η οποία δημιούργησε αυξημένες απαιτήσεις για πολιτική συμμετοχή, διαφάνεια και θεσμική λειτουργία του κράτους. Οι ομάδες αυτές επηρεάζονταν από τις φιλελεύθερες

και εθνικές ιδέες που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη και αντιμετώπιζαν ολοένα πιο επικριτικά τις αυταρχικές πρακτικές του καθεστώτος. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, ακόμη και συμβολικά γεγονότα, όπως τα Σκιαδικά, απέκτησαν ευρύτερη πολιτική σημασία, καθώς εξέφραζαν τη σύγκρουση ανάμεσα στη νεότερη κοινωνική δυναμική και την παραδοσιακή μοναρχική εξουσία.

Η εξέωση του Όθωνα ανέδειξε επίσης τον καθοριστικό ρόλο του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας. Από την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου έως τη Ναυπλιακή Επανάσταση, οι στρατιωτικοί εμφανίζονται επανειλημμένα ως παράγοντες πολιτικών εξελίξεων. Η σταδιακή απομάκρυνση σημαντικού μέρους των αξιωματικών από το καθεστώς αποδυνάμωσε αποφασιστικά τη μοναρχία και συνέβαλε στην τελική ανατροπή της.

Ωστόσο, η πτώση του Όθωνα δεν πρέπει να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως νίκη των φιλελεύθερων ή δημοκρατικών δυνάμεων. Παρά την απομάκρυνση του βασιλιά, πολλά από τα βασικά προβλήματα του ελληνικού πολιτικού συστήματος παρέμειναν ενεργά: η εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι πελατειακές σχέσεις, η πολιτική αστάθεια και οι αδυναμίες των θεσμών συνέχισαν να χαρακτηρίζουν την ελληνική πολιτική ζωή και κατά τις επόμενες δεκαετίες. Υπό αυτή την έννοια, η εξέωση του Όθωνα αποτέλεσε περισσότερο μια σημαντική πολιτική τομή παρά μια πλήρη και οριστική μετάβαση σε ένα σταθερό κοινοβουλευτικό σύστημα.

Συνολικά, η εξέωση του Όθωνα μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης ανάμεσα στις πολιτικές δομές που διαμορφώθηκαν κατά τα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια και στις νέες κοινωνικές και πολιτικές απαιτήσεις που αναπτύχθηκαν στα μέσα του 19ου αιώνα. Η αδυναμία του καθεστώτος να προσαρμοστεί στις μεταβολές αυτές οδήγησε τελικά στην κατάρρευσή του, καθιστώντας το 1862 ένα καθοριστικό σημείο καμπής στην πορεία του ελληνικού κράτους και του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η τριακονταετής ιστορική διαδρομή του οθωνικού καθεστώτος (1833–1862) αποτελεί μια από τις πιο πυκνές και καθοριστικές περιόδους για τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Η πτώση της πρώτης δυναστείας δεν υπήρξε ένα τυχαίο ή μεμονωμένο γεγονός, αλλά το νομοτελειακό αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας φθοράς, η οποία πυροδοτήθηκε από τη δομική αδυναμία του στέμματος να εναρμονιστεί με τις κοινωνικές, πολιτικές και εθνικές διεκδικήσεις του ελληνικού λαού. Μέσα από την ανάλυση των γεγονότων που προηγήθηκαν της εξώσεως, μπορούν να εξαχθούν ορισμένα βασικά συμπεράσματα:

Η αποτυχία του συγκεντρωτικού μοντέλου διακυβέρνησης: Η προσπάθεια επιβολής ενός ξένου βαυαρικού απολυταρχικού προτύπου σε μια κοινωνία που μόλις είχε εξέλθει από έναν μακροχρόνιο απελευθερωτικό αγώνα με έντονα τοπικιστικά χαρακτηριστικά, δημιούργησε ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ της εξουσίας και των πολιτών. Ο παραμερισμός των Ελλήνων αγωνιστών και η άρνηση ουσιαστικής συμμετοχής των εγχώριων δυνάμεων στη διοίκηση υπονόμευσαν εξ αρχής τη λαϊκή νομιμοποίηση του Όθωνα.

Ο προσχηματικός χαρακτήρας της παραχώρησης Συντάγματος: Η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και η παραχώρηση του Συντάγματος του 1844 δεν στάθηκαν ικανές να μεταβάλουν τη βαθύτερη νοοτροπία του μονάρχη. Η συστηματική παρέμβαση του στέμματος στην εκλογική διαδικασία, η χειραγώγηση των κυβερνήσεων και η υπονόμηση των κοινοβουλευτικών θεσμών μετέτρεψαν τη συνταγματική μοναρχία σε ένα προπέτασμα καπνού για τη διατήρηση της βασιλικής παντοδυναμίας, εντείνοντας την πολιτική αμφισβήτηση.

Η σύγκρουση με τη διεθνή πραγματικότητα και η κρίση της Μεγάλης Ιδέας: Ο Κριμαϊκός Πόλεμος αποτέλεσε το κρισιμότερο σημείο καμπής για την εξωτερική πολιτική της περιόδου. Η συναισθηματική και αλυτρωτική προσέγγιση του Όθωνα, αν και αρχικά βρήκε απήχηση στο λαϊκό αίσθημα, αγνόησε τους συσχετισμούς ισχύος στην Ευρώπη. Η επακόλουθη αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά και η τραγωδία της χολέρας κατέδειξαν με τον πιο οδυνηρό τρόπο τη διεθνή απομόνωση της χώρας και την αδυναμία του παλατιού να προστατεύσει την εθνική κυριαρχία και την κοινωνική ευημερία.

Η ανάδυση μιας νέας αντιπολιτευτικής ταυτότητας: Η περίοδος μετά το 1856 σηματοδότησε μια βαθιά ποιοτική αλλαγή στο εσωτερικό μέτωπο. Η παλαιά γενιά των

κομμάτων της ανεξαρτησίας παραχώρησε τη θέση της σε μια νέα, μορφωμένη και πολιτικά ριζοσπαστικοποιημένη γενιά. Φοιτητές, διανοούμενοι και νεαροί αξιωματικοί, με όπλο τον τύπο και τις δημόσιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας (όπως τα «Σκιαδικά»), μετέτρεψαν το αντιοθωνικό κίνημα από μια στενά πολιτική αντιπαράθεση σε μια ευρύτερη κοινωνική απαίτηση για εκσυγχρονισμό και ελευθερία.

Ο καταλυτικός ρόλος του στρατού και η οριστική ρήξη: Η Ναυπλιακή Επανάσταση και τα γεγονότα του Οκτωβρίου του 1862 απέδειξαν ότι το καθεστώς είχε χάσει και το τελευταίο του στήριγμα: την πίστη του στρατεύματος. Το «Ψήφισμα του Έθνους» δεν απομάκρυνε απλώς έναν βασιλιά, αλλά κήρυξε την κατάργηση μιας ολόκληρης δυναστείας, αποτυπώνοντας την ώριμη πλέον βούληση της ελληνικής κοινωνίας να προχωρήσει σε μια νέα πολιτική εποχή.

Συνοψίζοντας, η έξωση του Όθωνα έκλεισε τον κύκλο της αυταρχικής, αλλά και της συνταγματικής μοναρχίας και άνοιξε τον δρόμο για τη μετάβαση προς τη βασιλευομένη δημοκρατία. Παρά τις αδυναμίες του, το οθωνικό καθεστώς κληροδότησε στο έθνος τις βασικές δομές της κρατικής διοίκησης, της εκπαίδευσης και της δικαιοσύνης. Ωστόσο, η πτώση του άφησε ως διαχρονικό δίδαγμα ότι κανένα πολίτευμα δεν μπορεί να μακροημερεύσει όταν έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τις δημοκρατικές ελευθερίες και τη συνταγματική νομιμότητα.

ΠΗΓΕΣ

Εφημερίδα *Αιών*, 7 Ιουλίου 1854.

Εφημερίδα *Αιών*, 10 Μαΐου 1854.

Εφημερίδα *Αιών*, 15 Ιανουαρίου 1856.

Εφημερίδα *Αιών*, 12 Μαΐου 1859.

Εφημερίδα *Αιών*, 23 Οκτωβρίου 1862.

Εφημερίδα *Αιών*, 24 Οκτωβρίου 1862.

Εφημερίδα *Αιών*, 26 Οκτωβρίου 1862.

Εφημερίδα *Αιών*, 1 Νοεμβρίου 1862.

Εφημερίδα *Εθνοφύλαξ*, 8 Σεπτεμβρίου 1861.

Εφημερίδα *Ελπίς*, 12 Απριλίου 1854.

Εφημερίδα *Ελπίς*, 12 Μαΐου 1859.

Εφημερίδα *Ελπίς*, 20 Φεβρουαρίου 1855.

Εφημερίδα *Ελπίς*, 22 Οκτωβρίου 1862.

Εφημερίδα *Ελπίς*, 25 Οκτωβρίου 1862.

Εφημερίδα *Ελπίς*, 30 Οκτωβρίου 1862.

Εφημερίδα *Ελπίς*, 5 Νοεμβρίου 1862.

Εφημερίδα *Φως*, 8 Σεπτεμβρίου 1861.

Εφημερίδα *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 1, 5.2.1862

Φύλλον της Εφημερίδος της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αριθ. 1, εις Ναύπλιον την 16/28 Φεβρουαρίου 1833.

Φύλλον της Εφημερίδος της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αριθ. 39, εν Αθήναις την 18/30 Νοεμβρίου 1843.

Φύλλον της Εφημερίδος της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αριθ. Α12, εν Αθήναις την 21 Ιουνίου/3 Ιουλίου 1854.

Φύλλον της Εφημερίδος της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, εν Αθήναις την 10/22 Ιουλίου 1854.

Φύλλον της Εφημερίδος της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αριθ. Α25, εν Αθήναις την 10/22 Αυγούστου 1854.

Φύλλον της Εφημερίδος της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αριθ. 1, εν Αθήναις την 15/27 Οκτωβρίου 1862.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862*, εν Αθήναις 1862.

Δημαράς, Α. (1973). *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Α', Αθήνα: Ερμής.

Δραγούμης, Ν. (1879). *Ιστορικά αναμνήσεις*. Εκ του Τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως. Αθήναι.

Εστία περιοδικό, τόμος I, 1880.

Ευαγγελίδης, Τ.Ε. (1894). *Ιστορία του Όθωνος βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862) κατά τας νεώτατας πηγάς ξένων και ημετέρων ιστορικών*. Έκδοσις Δευτέρα. Εν Αθήναις, εκδότης Αριστείδης Γ. Γαλανός.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (2000). *Νεότερος ελληνισμός από το 1833 ως το 1881*. Τόμος 30, εκδόσεις Παραπολιτικά.

Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000 (2003). *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871*. Τόμος 4, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Κολοκοτρώνης, Γ. (2006). *Απομνημονεύματα*. Εκδόσεις Βεργίνα.

Κλάψης, Α. (2020). *Αφοσιωμένος σε μια ιδέα – Ο βασιλιάς Όθων και η Ελλάδα. Im Bann einer Idee – König Otto und Griechenland*. Δίγλωσση έκδοση του Ιδρύματος Hanns Seidel.

Κορασίδου, Μ. (2002). *Όταν η Αρρώστια Απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Κορδάτος, Γ. (1957). *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, τόμος 14. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Γ. Κορδάτου, σ. 182–185.

Κρεμμυδάς, Β. (1992). *Νεότερη Ελληνική Ιστορία 1821–1881*. Αθήνα: Σαββάλας.

Κωστής, Κ. (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος–21ος αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.

Μαρκεζίνης, Σπ. (1966). *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας*. Τόμος 1^{ος}. Εκδόσεις Πάπυρος, σ. 112.

Παλάσκας, Λ. (1882). *Τα συμβάντα του Οκτωβρίου 1862 επί του βασιλικού ατμοδρόμωνος Αμαλίας*. Σ. Κουσουλίνος, Αθήνα.

Παπαφλωράτος, Ι. (2017). Η Συμμετοχή των Ελλήνων στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856). Στο *Διακλαδική Επιθεώρηση*, Τεύχος 38°, Μάρτιος-Ιούνιος 2017, σ. 9-21.

Ξενόγλωσση

Anderson, M.S. (1966). *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*, London, Macmillan.

Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden: Brill.

Clogg, R. (2013). *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.